

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг ўзбек
тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
2002

83.8(5Ў)я73

Ж 87

Жумабоев Мамасоли

Ўзбек болалар адабиёти: Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун дарслик. — Т.: «Ўзбекистон», 2001. — 242 б.

ББК 83.8.(5Ў)я73

Мамлакатимиз олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида ўзбек болалар адабиёти фани ўқитиб келинади. Лекин шу даврга қадар мазкур соҳа бўйича ўқув қўлланма ёки дарслик йўқ эди. Қўлингиздаги китоб шу камчиликни тўлдиришга мўлжалланган дастлабки дарслик ҳисобланади.

Дарсликда болалар китобхонлиги ва фольклори ҳамда ўзбек болалар адабиётининг шу давргача босиб ўтган тарихий йўли, шунингдек, бир қатор болалар ёзувчиларининг ҳаёт ва ижодлари ўз ифодасини топган.

Муҳаррир: САИДА МИРЗААҲМЕДОВА

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари доктори, профессор САФО ОЧИЛ.

Тақризчилар: **Асқар Зуннунов** — педагогика фанлари доктори, профессор

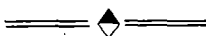
Ҳамидулла Болтабоев — филология фанлари доктори, профессор

ISBN 5-640-03062-3

Ў 480306200098 2002
M351(04)98

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 2002 йил.

МУАЛЛИФДАН

Президентимиз Ислом Каримов мустақилликка эришибмизки, бизнинг эзгу ниятимиз — келажаги буюк ва эркин жамият қуриш. Бизнинг тараққиёт стратегиямиз соғлом авлод тарбиясига таянади ва уни ривожлантиришга қаратилган, — деган гапни кўп таъкидлайди.

Ҳа, юртбошимиз орзу қилганидек ёш авлодни комил инсонлар қилиб тарбиялашда катталар адабиётининг ажралмас бир бўлаги бўлган болалар адабиётининг ҳам аҳамияти катта. Болалар адабиёти ўз олдига келажак авлодни жисмонан бақувват, руҳан пок, фикран соғлом, иймон-эътиқоди бутун, билими, маънавияти юксак, мард ва жасур, ватанпарвар авлодни тарбиялашдек катта ва мураккаб вазифани қўйганлиги билан ажралиб туради.

Маълумки, ўз олдига катта таълим-тарбия масалаларини қўйган «Ўзбек болалар адабиёти» узоқ йиллардан бери мамлакатимиз олий ўқув юртларида фан сифатида ўрганилиб келинади. Лекин «Ўзбек болалар адабиёти» бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаси йўқ эди. Шунинг эътиборига олиб маълум дастур асосида ушбу дарсликни ёздик.

«Ўзбек болалар адабиёти» дарслик қўлёзмасининг майдонга келишида яқиндан кўмаклашган, амалий маслаҳатларини аямаган устозим Абдулла Суюмов (мархум), Тўхта Бобоев, Ҳакимжон Каримов, Баҳодир Саримсоқов, Сафо Очил, Қозоқбой Йўлдошев, Саид Алимов, Асқар Зуннунов, Ҳамидулла Болтабоев, Тўлан Низом сингари болалар адабиёти фидойиларига ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ФАНИ, УНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос бўлиши, улар қалбида чуқур ўй-фикрлар уйғотиши, ёрқин образлар ва юксак ғояларга бой бўлиши, уларни улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантириши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ёритилиши лозим.

Болалар адабиёти ёшларни иймон-этиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда муҳимроқ мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик ва психологик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадий тилга суянади. Адабий асарнинг тили унинг ғоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равшон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсади ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказиши.

Буни мутафаккир Алишер Навоий «Маҳбуб-ул қулуб» асарида тилни «кўнгил хазинасининг қулфи», деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равшон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим.

Равшон тил билан ёзилган бадий асарлар ёш китобхоннинг нутқига ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, она-

диёримизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садокат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди, илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор туйғуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11—12 ёшгача).

3. Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13—14 ёшдан 15—17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизишни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан беҳабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда оилада ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг хажми қисқа, мазмуни содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг қўпчилигини эртақ, қўшиқ, топишмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари, ёзувчилар яратган ва юқоридаги

талабларга тўла-тўқис жавоб берадиган асарлар ҳам мактабгача таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қиладиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадиий образлар орқали болалар нутқига хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равишда тасвирлаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон «Сухбат» деб номланган шеърида болалар яхши кўрадиган ғозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар гўдаклик чоғларида-ноқ, жониворлар, хусусан, қушларга қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, «Сухбат» бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро сухбатдан маълум бўладики, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Бунини шоир ўзини воситасида ифода этади:

— Ғозлар, бир сўз дейсизми?

— Ға, ға-ға!

— Тотли сули ейсизми?

— Ҳа, ҳа-ҳа,

— Нега патни силайсиз?

— Ғок, ғок-ғок.

— Мендан нима тилайсиз?

— Бок, бок, бок!

Бу хилдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан хулоса чиқаришга ўргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севимли машғулотларидан бири кўғирчоқ ўйнашдир. Йўлош Сулаймоннинг «Кўғирчоқ» шеърида кўғирчоқларни асраб-авайлаш, оддий бир ўйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини эъзозлаш масаласи ўртага ташланади.

Қуёш билан тенг туриб,

Озода кийинтириб,

Сенга тақамиз маржон,

Кўғирчоқ, кўғирчоқжон.

Қўлдан қўймаймиз сира,

Юқтирмаймиз гард, шира.

Овунчоқсан бизларга,

Кўғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадий жихатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равлонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга уларга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдулланинг «Лола ва мушук» шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда, аммо у бир ўқишдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни уйқудан барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Унинг уй ҳайвонларига, жониворларга меҳрибон, ғамхўрлигини оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз боламан.
Эрта билан тураман,
Юз-кўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям ювош.
Мендан олдин туради,
Юз-кўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, бу давр болалари ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадилар, она юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрашни, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир ўз фарқ қилади. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билими, савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қуршаган олам ҳақидаги саволларига бадий асарларда муфассал жавоб берилган.

11—12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртақ, саргузашт, хикоя, қисса ва дostonларни севиб ўқийдилар. Оллоёрнинг «Фазогир чумоли» (эртақ-қисса), Анвар Обиджоннинг «Даҳшатли Мешполвон» (эртақ-қисса), Қуддус Муҳаммадийнинг «Эркинжон ойга чиқибди» (дoston), Юсуф Шомансурнинг «Ойдан келган болалар» (дoston) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равишда китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китобларидаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга халқимизнинг шонли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. «Широқ», «Тўмарис» каби афсоналар билан бирга Ойбек, Ғафур Ғулom, Зафар Диёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Шарқ мутафаккирларидан Ал Хоразмий, Ал Фарғоний, Аҳмад Югнакий, Ал Бухорий, Форобий, Беруний, Ю. Х. Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, А. Навоий кабиларнинг яратган асарлари болалар дунёқарашини шакллантиришда ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қилади. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасавури, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур севишга ёрдам беради.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ ВА КИТОБХОНЛИГИ

Маълумки, оғзаки адабиёт ёзма адабиёт пайдо бўлмасдан илгари, узок ўтмишдаёқ мавжуд бўлган. Бу адабиёт халқ бадний камолоти ва маънавий бойлигининг битмас-туганмас хазинасидир. Халқ оғзаки ижоди унинг турмуш тажрибалари асосида юзага келган бўлиб, меҳнат жараёни билан чамбарчас боғланган. Халқ донолиги шу меҳнат жараёнининг турли ва ўзига хос шарт-шароитларига мувофиқ равишда болалар учун ҳам ажойиб эртақлар, кўшиқлар, топишмоқлар, мақоллар яратган. Уларни болалар жуда севиб тинглайдилар ва ўқийдилар. Халқ оғзаки ижоди билан болалар мактабгача тарбия ёшидан бошлаб таниша бошлайдилар. Халқ оғзаки поэтик ижодидаги образларнинг ёрқинлиги, сўз маъноларининг аниқлиги, матннинг оҳангдорлиги, мусикийлиги каби хусусиятлар бола руҳига ором, ҳузур бағишлайди, уни ўзига маҳлиё этади.

Яна бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кичик ва ўрта ёшдаги болалар қаҳрамонлик дostonларини шавқ-завқ билан ўқишади, эртақ, кўшиқ ва топишмоқларга гоёт кизиқишади. Халқ оғзаки поэтик ижодида яхшилик ёмонлик устидан, тўғрилиқ эгрилик устидан ғалаба қилади, меҳнат-каш халқнинг интилишлари, турли орзу-истаклари ҳаққоний ва фавқулodда кизиқарли равишда ҳикоя қилинади.

Кўриниб турибдики, халқ оғзаки ижодида меҳнат аҳлининг урф-одати, табиат ва жамият ҳодисаларига бўлган муносабати, бахтли ҳаёт ҳақидаги эзгу тилақ ва орзулари, қайғу ва шодлик хислари, уларнинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғулари, душманга нисбатан ғазаб ва нафрати, енгилмас иродаси, ҳақиқат, адолат, бахт ҳақидаги ўй ва тушунчалари акс эттирилади.

КЎШИҚЛАР

Бола тарбиясида кўшиқнинг роли жуда катта. Кўшиқ лириканинг энг қадимги шакллари билан бири бўлиб, куйлашга мўлжалланган бир неча бандли шеърдан иборатдир. Кўшиқлар куй-оҳанг билан айтилади. Баъзан кўшиқ ўйин билан бирга ижро этилади. Демак, кўшиқ учун шеър

ва куй керак. Кўшиқ халқ оғзаки ижодининг энг кўп тарқалган ва оммалашиб кетган жанрларидан бири ҳисобланади. Айниқса, алла кўшиғи етакчи ўринда туради. Бешиқ кўшиғи — аллада кичкинтойнинг дастлабки табассуми, илк бор кўл-оёқларини қимирлатиши, имо-ишорани тушуниши куйланади. Она эндигина оламга келган дўмбоғидан шод, хурсанд, берилиб алла айтади. Гарчанд норасида алланинг моҳияти нимадан иборат эканлигини ҳали унча ҳис этмаса-да, бари бир она алла айтаверади. Она ўз алласида атрофни қуршаб турган оламни кўшиб айтади. Бутун борлиқ кечаси ухлаши — дам олиши ва шу жумладан, кичкинтойи ҳам ухлаши зарурлигини берилиб айтади:

Ёт, болам, ухла, кўзим, Уйларда ўчди чирок. Ухлар асаларилар Ухлар балиқлар тинчрок. Кўкда ой ярқирайди, Деразадан қарайди. Кўзларинг юмгин кўзим, Ёт қувончим, қундузим! Алла, алла. Сув сепгандек, уйлар тинч... Қоронғи хужралар тинч... Ҳеч дарвоза тик этмас Сичқон ухлар, миқ этмас. Кимдир ох тортса, унда Не ишимиз бор бунда?	Кўзларинг юм, кўзим, Овунчоғим, қундузим! Алла, алла. Қушчам ғамсиз яшайди, Унинг ҳар дам вақти чоғ. Ширинликлар мўл-у кўл Кўпдир қизик ўйинчоқ. Бари сенгадир, кўзим! Йиғлама ҳеч, юлдузим! Ёт қувончим, қундузим! Алла, алла. Алла, алла, аллаё. Ухла кўзим аллаё. Юм кўзингни, юлдузим, Юм-юм кўзингни, қундузим.
--	--

Она учун боланинг овуғиши, тинчлиги, табассуми керак. Норасида чехрасида пайдо бўлган дастлабки кулгу она учун катта шодлик, байрам ҳисобланади, унинг бутун вужудини нурга буркаб юборади:

Дилимдаги химматим, алла,
Оғзимдаги новвотим, алла.
Дарё сувга тўлаётир, алла,
Ўғлим менга қулаётир, алла.
Ўғлим менга қараб кулса, алла,
Кўнглим нурга тўлаётир, алла.

Овунтириш — аллани ҳамма — оналар, бувилар, болар айтишади. Алла аста-секин оммавий кўшиққа айланади. Кўшиқлар узоқ йиллар мобайнида давом этади. Айтайлик чақалокни биринчи бор бешикка солаётганда айтиладиган кўшиқлар. Бешик кўшиғида аввало бешикка таъриф-тавсиф берилади. Аслида бешик ёғоч-тахта. Пахта, пар ва матолар билан бурканганда у юмшоқ, ҳар қандай мурғакка ҳузурбахш жой бўлиши ҳар бир бешик кўшиғида чиройли ифодага эга.

Бешиги тахта,
Орқаси пахта.
Эгаси келди,
Кучуги қоч.
Ичида ётганни
Бахрини оч.

Чақалок бешикда маза қилиб ухлаб, ором олиб бўлгач, норасидани бешикдан олаётганда айтиладиган кўшиқ ҳам ниҳоятда мухтасар айтилган. Аллоҳ бешикдаги чақалокқа хотиржамликни ато этганлигини, шу сабабли ҳеч қандай шарпа-душман унинг уйқусини буза олмаганлигини қуйидаги тўртликдан билиб олиш қийин эмас:

Тақа-туки гавора бўлсин,
Душмани овора бўлсин.
Уйқуси бешикда қолсин,
Душмани эшикда қолсин.

Халқда чақалок учун хавfli кунлар ҳам борлиги алоҳида кўшиқларда таъкидланади. Тўққиз кунлик бўлдим, тамом, у яшаб қолиши, эндиликда хавф-хатардан бутунлай холи бўлиб олганлиги, дўст устига дўст орттириб шу хонадоннинг ҳақиқий аъзосига айланиб қолганлиги мана бу кўшиқда тўла-тўқис ифода этилган:

Тўққиздан ўтди бу бача,
Эндиликда ўлмас бу бача.
Боғларнинг ғўраси бу бача,
Болалар жўраси бу бача,
Шу уйнинг тўраси бу бача,
Шамсу камару ситора
Ҳамроҳи шу бача.

Халқ хаётда хеч қачон шошилмайди, шошқалокликка йўл ҳам қўймайди. Ҳамма нарса ўз ўрнида, ўз йўлида бир меъёрда давом этишини орзу қилади. Бу гапнинг тасдиғини ўша янги оламга келган чақалоқ, у билан боғлиқ бўлган расм-русм мисолида билиб олиш ҳам мумкин. Мана боланинг тиши кўринди. Бу воқеа ота-она учун ҳам, шу оила аъзолари-ю бутун қавм-қариндошлар учун ҳам катта воқеа. Негаки, эндиликда бола ўзи мустақил овқат ейди, хаёт учун, яшаш учун курашади:

Баҳор келди, киш чикди,
Чақалокка тиш чикди.
Кичкинтой деб ўйламанг,
Унга ҳам юмуш чикди.
Овқатини чайнашга
Ҳар куни бир иш чикди.

Боланинг ўтириши ҳам ҳаммага катта қувонч бағишлайди. Бу ҳақда халқнинг тўқиган мана бундай ҳазиломуз қўшиғи ҳамон хонадонма-хонадон, оилама-оила кўчиб юради:

Ўтирсин-о ўтирсин,
Бошини гулдан тўлдирсин,
Шугинани кўрган кизлар,
Ўзини осиб ўлдирсин!

Худи шунингдек, бола тетапоя қилиб, биринчи бор оёқ чиқарганда айтиладиган қўшиқ ҳам жуда жозибали:

Адоқ-адоқ юрсин,
Тикон шунга кирмасин.
Кўзи қаттиқ бандалар
Кўзи шунга кирмасин.

Кийим-латтанинг умри қисқа, дейишади кексалар. Бу гап халқ қўшиқларида ҳам ўз ифодасини топган. Болага янги кийим кийдирилаётган пайтда айтиладиган қўшиқларда халқ гапнинг лўндасини айтиб қўя қолган:

Тепа-тепа тўздирай,
Минган отим ўздирай.
Сен — бир йиллик,
Мен — минг йиллик.
Ёқаси мойли бўлсин,
Этаги лойли бўлсин.

Майли, бир йилда тўзсин,
Ўзи-чи минг йил кулсин!

Халқ қўшиқларида расм-русмлар ранг-баранг. Ҳаммаси ўринли. Ҳаммаси зарур. Масалан, қизалокнинг сочини илк бор ювиб-тараганда айтиладиган қўшиқларни оладиган бўлсак, бундай қўшиқларда сочининг узунлиги, қалинлиги, кўрса-кўргудеклиги, катта-кичикнинг ҳавасини келтирадиган даражада кўркамлиги обдон мақталади. Айрим қўшиқларда сочининг таърифи ой-ю қуёш билан боғлаб қуйланади. Бақувват сочининг узунлиги чўзса ой ва қуёшга ҳам етиб бориши қувноқ мисраларда ифодаланади:

Ойда — кулоч

Кунда — тутам.

Сенга — қуёв,

Менга — палов в/к.

Шу зайлда бешик қўшиқлари кенжа авлод камолотида ўзига хос тарбия ролини ўтайди. Кичкинтойлар оналаридан, бобо-момоларидан чиройли, таъсирли алла, қўшиқлар тинглаб тиллари бийрон, ўктам, зийрак бўлиб улғаяр эканлар эндиликда ўзлари ҳам ҳаёт йўлларида қўшиқ тўкиб, қўшиқ қанотида ўсиб-улғайишга ҳаракат қиладилар. Бундай қўшиқларнинг олий намунаси «Читтигул» туркумига кирадиган қўшиқлар бўлиши мумкин. «Читтигул»да мавзу ниҳоятда ранг-баранг ва жуда жозибали. Чунончи,

Оқ шוליға кўк шולי,

Оқ шолини оқлайлик,

Кўк шолини кўклайлик

Яхши кунга сақлайлик,

Ҳаю, читтигул,

Ҳаю, читтигул сингари мисраларга назар соладиган бўлсак, бу қўшиқда асосан ғалла-шоли тўғрисида гап кетади. Шолининг тури, рангини эслатиш орқали шоли хосили жуда мўл бўлганлигини; бу мўл-кўл шолини палапартиш қилиб еб-тамомламасдан, балки уни эҳтиётлаб, тежамкорлик билан ишлатиш даркорлиги болалар тилидан чиройли тасвирланган. Қаранг, бугунги кунда тежамкорлик, иқтисод ҳақида бодаларга қўп гапирамиз.

Юқоридаги қўшиқдан аён бўлишича, ота-боболаримиз азалдан ҳар бир нарсани тежаб-тергаб ишлатишни ўз фарзандларига қаттиқ ўргатиб келишган. Энди мана бу мисраларга разм солинг:

Жўхорилар бўлди оқ,
Қўнма шум қораялок!
Агар қўнсанг, ураин,
Бўлар оёғинг чўлок.
Ҳаю, хувв! —

Кўриңиб турибдики, катталарнинг меҳнати билан жўхори экилган. Бугунги кунда у ҳосилга кирган. Агар жўхори қўриқланмайдиган бўлса, қуш-қумурсқалар еб, экинни барбод қилади. Бу иш кенжа авлод-болага топширилган. Боланинг ғайрат-шижоати, экинни сақлаб қолиш учун уриниши ўйлаймизки, бугунги болаларга ҳам намуна бўлади. «Агар қўнсанг, ураин, бўлар оёғинг чўлок» дейиши қайси болани катталарнинг меҳнатига қўмаклашишга даъват этмайди дейсиз!

Болаларнинг айтишув — оқ теракми, кўк терак қўшиқлари ҳам ҳамма замонларда катта шухрат қозониб келган. Бу қўшиқда кўпинча ўзига хос обрў-эътиборга муяссар бўлган болалар тилга олинади. Уларнинг ибратомуз жиҳатлари болалар ўртасида таъкидланиши қўшиқнинг янада жозибали чиқишини таъминлайди. Айниқса, бу айтишув қўшиғи бугунги кун, бугунги болалар тўғрисида бўлса, янада ажойиб бўлишини қуйидаги парчадан билиш мумкин:

— Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Эркин кўзичок керак!
— Ола-була капалак,
Орка сочим жамалак,
Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Хайри қизалок керак!
→ Оппок-оппок оқ курак,

Кўм-кўк, кўм-кўк, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Ўзи аъло ўқийди,
Тартибли ҳам одобли.
Ҳаммани севар,
Тиқишда чевар,
Барчадан чакқон,
Ҳаммага ёққан
Гўзал.Озода керак!

Бундай айтишув қўшиқлари болаларни меҳнаткаш, одоб-ахлоқли, ўқимишли бўлиб камол топишга даъват этаверади. Бундай қўшиқлар қанотида ўсган ҳар бир бола соғлом фикрли, эл севар бўлишига ҳеч шубҳа йўқ. Ай-

никса, мана бундай ҳазил-мутойибали кўшиқлар кичкин-тойларга олам-олам қувонч бағишлайди:

- 1- бола . Осмондан тушдим кўрпа-тўшагим билан,
Тагимда йўрға эшагим билан.
- 2- бола . Осмондан тушдим читдек бўлиб,
Сен билан чандишаман йигитдек бўлиб.
- 1- бола . Қайрағоч! Чандиша олмасанг, йўкол, коч!
- 2- бола . Тут, жавоб бера олмасанг, дамингни тот!
- 1- бола . Отангиз аллопмиди, оғзингизни қопдек лаб уриб қўйибди.
- 2- бола . Отангиз қассобмиди, терингизни тилиб-тилиб сотмоқчи бўлиб юрибди.
- 1- бола . Онангиз ун элаганмиди, бошингизга гарди ёпишиб қолибди.
- 2- бола . Онангиз қиём пиширганмиди, бурнингиздан чиққунча ялаб олибсиз.

Одатда тиши тушмаган бола бўлмайди. Ана шундай тушган тишни ташлаб юбориш пайтида айтиладиган алоҳида кўшиқ борлиги болаларда катта қизиқиш уйғотади:

Ол эски тиш,
Бер янги тиш.
Товук гўштга бокмайман,
Тошдай данак чакмайман...

Қадимда ота-боболаримиз шамол ёрдами билан тегирмон юргизишган, шамол ёрдами билан ғаллаларини тозалашган. Шамол ҳар доим яхшилик — яшаш, яшариш воситаси ҳисобланган. Болаларнинг шамол чақиришдек мана бундай ажойиб кўшиқлари шак-шубҳасиз бугунги болаларга ҳам катта қувонч улашиши табиий:

Фарамларни яйратиб,
Увотга босиб қўйдим,
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб қўйдим.
Ҳайдар, шамолнинг олиб кел!
Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақатўн босиб кетди.
Бой бобо соқолидан
Бир тутам осиб кетди
Ҳайдар, шамолнинг олиб кел!..

Рамазон кўшиқлари ҳам дилларга хузур бағишлайди. Яхши тилак тилаш, ният қилиш рамазон кўшиқларининг асоси ҳисобланади. Бундай кўшиқларда кўпинча одамлардан озик-овқат тилаш асосий масала қилиб қўйилади:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга.
Мўраласак, мўрингиздан тутин чиқар.
Бизга деган қатламангиз бутун чиқар.
Бутун чикса, шу хонадон хайрли эшик,
Шу эшикка буюрсин тилла бешик...

Юқорида кўриб ўтганимиздек, кўшиқлар болаларнинг нафосатини ўстиришга, уларни ҳаёт ва меҳнатга муҳаббат, ватанпарварлик, дўстлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик каби олижаноб фазилатлар руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

МАҚОЛЛАР

Болалар халқ оғзаки ижодида мақоллар етакчи ўринда туради. Халқ яратган ғоят ихчам, чуқур ва тугал маъноли гаплар мақол деб юритилади. Мақол халқнинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг яқуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Мақолларда ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган, турмушдаги ходисаларга ақл кўзи билан қарайдиган, соф виждонли, олижаноб меҳнат аҳлининг бирор воқеа-ҳодисадан, бирор кишидан ёки бирор ишдан чиқарган хулосаси баён қилинади. Бу хулоса бирор киши учун (кўпроқ болалар учун) йўл кўрсатувчи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мақоллар халқнинг ақл-идроки, ижтимоий-тарихий тажрибаси, кураши ҳамда меҳнатнинг бадий ифодаси сифатида яратилиб келинмоқда.

Мақоллар чуқур маънони ифода эта билиши, ихчам, пишиқ ва пухталиги билан халқ оғзаки ижодининг бошқа турларидан фарқ қилади. Уларда меҳнатқаш халқнинг орзу-умидлари, ўзаро муносабатлари, ватанпарварлик, инсонпарварлик хислатлари, ўй-фикрлари ўзига хос шаклда акс этган бўлади. Шу сабабдан улар болаларни тўғри, мантикий фикрлашга, мақсадни қисқа, ихчам ва лўнда

баён этишга ўргатади, уларнинг бадий дидини оширади, тарихий ходисаларнинг моҳиятини яхшироқ, чуқурроқ пайкаб олишга ёрдам беради. Бундан ташқари, мақоллар она тилининг энг нозик бадий хусусиятларини билишга ва сўз бойлигини ҳам оширишга кўмаклашувчи бир восита сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам сўз санъаткорлари, шунингдек, болалар ёзувчилари халқ оғзаки ижодига, айниқса, мақолларга кўпроқ мурожаат этганлар ва улардан унумли фойдаланганлар.

Мақоллар мавзу жиҳатидан бой, хилма-хил ва ранг-барангдир. Уларда она-Ватанни севиш, уни ташқи ва ички душманлардан кўз қорачиғидек сақлаш, унга содиқ бўлиш ғоялари жуда ихчам, оҳангдор бир шаклда, образли ифодаларда гавдалантирилгандир:

Булбул чаманни севар,
Одам — Ватанни севар.

Она юртинг омон бўлса,
Ранги рўйинг сомон бўлмас.

Дўстлик, биродарлик, душманга нафрат, аҳиллик ва бирдамлик ғоялари ҳам мақолларнинг асосий мағзини ташкил этади:

Кўкка бокма, кўпга бок!
Дўст сўзини ташлама,
Ташлаб бошинг қашлама.

Мақолларда меҳнат инсоннинг кўрки, зийнати сифатида ифода этилади. Шунингдек, ҳамкорликда, кенгашиб қилинган меҳнат серунум бўлади, деган ғоя илгари сурилади:

Дарё сувини баҳор тоширар,
Одам кадрини меҳнат оширар.

Дарахт япроғи билан кўркам,
Одам меҳнати билан кўркам.

Кўпгина мақолларда ёшлар илм-ҳунарли бўлишга чақирилади:

4-5865

Билаги зўр бирни йиқар,
Билими зўр мингни йиқар.
Илм — ақл чироғи.
Олим бўлсанг, олам сеники.

Тил, нутқ маданияти ва донолик ҳақида ҳам анчагина мақоллар яратилган:

Тилга эътибор — элга эътибор.
Доно айтса — эл айтгани,
Элнинг ғамини еб айтгани.

Халқ мақолларида яхшилик, ҳалоллик, тўғрилиқ ҳамда ростгўйлик улуғланиб, ёмонлик, ёлғончилик ва қаллоблик эса қораланади:

Тўғри бўлсанг, ўсиб бориб гул бўларсан,
Эгри бўлсанг, ўсиб бориб кул бўларсан.
Яхши билан юрсанг етарсан муродга,
Ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга.
Яхшидан от қолар,
Ёмондан дод қолар.

Ахлоқ-одоб ҳақидаги мақолларда ҳам таълим-тарбиявий ғоя илгари сурилади:

Болани ёшдан асра,
Нихолни бошдан асра!
Раҳмат олган омондир,
Лаънат олган ёмондир.
Бола, азиз, одоби ундан азиз.

ТОПИШМОҚЛАР

Топишмоқ ҳам халқ оғзаки ижодининг энг қадимги ва бой жанрларидан биридир. Топишмоқлар одатда халқнинг урф-одатлари, рухияти ҳамда ахлоқий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Топишмоқда нарсанинг бир неча хил белгилари яширин, сирли ҳолда берилади ва ҳар бир топшишмоқнинг замирида топилиши лозим бўлган бир маъно ва «ким?», «нима?» сўроқларида

яширин жавоб ётади. Одамлар шу сўроқларга қараб, топишмоқда яширинган нарсани топишга ҳаракат қиладилар. Айниқса, болалар топишмоқдаги жумбоқни билишга, уни топишга жуда қизикадилар.

Топишмоқлар мавзуи табиат ва кундалик ҳаётда учраб турадиган аниқ ҳодиса ва нарсалардан иборат бўлади. Одатда топилиши лозим бўлган нарса ёки ҳодисанинг бирор белгиси таққослаш йўли билан образли ифодаланади. Масалан, «Ер тагида олтин қозик, у ҳаммага бўлар озик» (Сабзи). Бу топишмоқда сабзининг тус жиҳатидан олтин рангига яқинлиги, шаклан қозикка ўхшашлиги, унинг тупроқ остида битиши ва тановул қилиш мумкинлиги эслатилади.

«Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор» топишмоқда пак-пакана бўйи каби белгилар пиёз эканлигини кўрсатиб туради. «Дум-думалок, жажжи ой, чакиб есанг гиж-гиж мой» топишмоқдаги дум-думалок, чаксанг — гиж-гиж мой каби белгилар унинг ёнғоқ эканлигига ишорадир.

Баъзи топишмоқлар нарсанинг бажарадиган вазифасига, ҳаракатига, унинг нимадан ёки қандай ишланганлигига қараб, шу хусусиятлар асосида яратилиши мумкин: «Кўли йўқ, оёғи йўқ уй пойлар» (Кулф).

Топишмоқлар кўпроқ истиора асосига қурилган бўлиши мумкин: «Бир отаси, бир онаси, неча юз минг боласи» (Куёш, ой, юлдузлар).

Муболаға йўли билан яратилган топишмоқлар ҳам анчагина: «Бир чуқурда минг чуқур» (Ангишвона). «Ўзи бир қарич соқоли минг қарич» (Ип-игна).

Баъзи топишмоқлар сўзларнинг оҳангдош бўлиб келишига асосланади: «Зув-зув борар, зув-зув келар, достон ўқир, ғалвир тўқир» (Ари). «Ости тош, усти тош ўртасида жонли бош» (Тошбақа).

Савол-жавоб шаклидаги топишмоқлар болалар қизиқшини орттириш билан ажралиб туради:

- У нимадир, хаводаги дўланган?
- У нимадир, ер юзини сув олган?
- У нимадир, орқасида оғзи бор?
- У нимадир, ўртасида мағзи бор?

У нимадир, сув ичида жони бор?
— Будут бўлар хаводаги дўланган,
Ёмғир бўлар ер юзини сув олган.
Тегирмондир, орқасида оғзи бор,
Бугдой бўлар ўртасида мағзи бор.
Балик бўлар сув ичида жони бор.

Топишмоқлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ривожланиши билан ўзгариб боради, янги-янги маъно ва мазмун ифода этади.

Болаларнинг фикр доирасини кенгайтиришда, ақл-идроқларини ривожлантиришда, кузатувчилик ҳисларини, нафосат туйғуларини ўстиришда топишмоқлар муҳим роль ўйнайди.

Қисқаси, топишмоқларда халқ донишмандлиги акс этади. Улар ўзига хос мазмуни ва уларни ифодалаш шакли билан болаларни зийракликка, кузатувчанликка ўргатади, уларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиради.

ТЕЗ АЙТИШ

Тез айтиш ҳам халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри ҳисобланади. Тез айтиш болаларда ақлий ўткирликни тарбиялайди. Масалан: «Ўктам кўм-кўк, кўркам кўклам расмини кўп кўк қаламда чизмоқчи», «Занжир, саржин, анжир», «Оқ ўтлоқ — оппоқ ўтлоқ», «Жўжа чўчиб гўжа чўқир».

Халқ оғзаки ижодида аллтерация ҳамда муайян товушлар такрори асосига қурилган тез айтиш намуналари шеърини шаклда ҳам яратилади:

Сора аллалайди,
Лола арралайди.
Нон ясашасанми,
Шоли санашасанми?

Болаларни бийрон сўзлашга ўргатиб, уларга эстетик завқ берадиган, фикр ва қобилиятларини ўстирадиган, хотираларини мустаҳкамлайдиган бундай ўйинларнинг кичкинтойлар адабиётидаги роли ва ўрни катта.

ЭРТАКЛАР

Халқ оғзаки поэтик ижодидаги энг бой ва ранг-баранг жанрлардан бири эртақдир. Халқ томонидан яратилган кўплаб эртақларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган. Ҳатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп махсус эртақлар яратилган.

Эртақнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳамиша халқ ҳаёти, кураши, тарихи, рухий олами, дунёқараши, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидандир. Эртақлар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи билан суғорилган бўлиб, ижобий кучлар табиат ва ижтимоий ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши курашда доимо ғолиб чиқади. Халқ эртақларида уни яратувчиларнинг дунёқараши, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар одилона ҳал этилади. Эртақлар содда ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нормалари шаклланади. Бу ҳол, айниқса ҳайвонлар ҳақидаги эртақда акс этган. Ўтмишда яратилган эртақларда халқчиллик кураши ўзининг ҳаққоний бадий ифодасини топгандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни енгиши, озод ва бахтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин образлар орқали тасвирланган.

Халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб сақловчи ажойиб қахрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-хуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, довюраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, саҳийлик ғоялари улуғланади.

Халқ эртақлари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга бўлинади: ҳаётий эртақлар, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-афсонавий эртақлар, ижтимоий-маиший эртақлар.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб бериладиган эртақлар

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар

хали олам нима эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида бўлиши фойдадан холи бўлмайди.

Бу давр болаларига «Чивинбой», «Қизғанчиқ ит», «Туякуш билан қоплон», «Мактанчоқ куён», «Ростгўй бола», «Ариларнинг ғазаби», «Тулки билан турна», «Шолғом», «Қумурска», «Каптар совғаси» каби эртақларни ўқиб бериш фойдадан холи бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган вазифалардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ўргатиш, кичкиналик вақтиданоқ унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозимдир. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш керак. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто «иш» номи беришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда жуда катта. Чунки бундай ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчалигидаёқ ўсиб, улғайиб яшашнинг асоси иш, меҳнат деб камол топмоғи зарур. Боғчада қилиниши керак бўлган юмишларни боланинг ўзи эркин бажарсин, хатолари учун ўзини жавобгар сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юриштишга, тўғри ишлашга, ғайрат қилишга кўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки аста-секин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтирмай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса — ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш канча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш шу даражада муҳим, балки ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифат-

сиз бажарилишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида ғайрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга етишади. Ҳатто, энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёзда ўйнашдан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тирикчилик дардида доимо тўқиш билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон каби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурскалар ва улар ҳақида халқ тўқиган «Қумурсқа» эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, хикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто, катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсканинг ишчанлиги, кечаси-ю кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам сезади, холос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳнат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Қумурсқа мактанчоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, соддалиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради. Савол-жавобларда муз, булут, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол, бўри, мерган-у сичқон кабилардан ҳам қумурсқа устун чиқади. Қумурсканинг ўзига берилган таърифларда ҳам бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

- Қорнинг нима учун катта?
- Жигарим зўр, — деди қумурсқа.
- Белинг нима учун ингичка?
- Меҳнатим зўр!
- Калланг нима учун катта?
- Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр, мен зўр!

/ Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон гапирмаслик, бировларни алдамаслик каби мавзудаги асарлар ташкил этади. Масалан, «Ростгўй бола» (туркман халқ эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртақ қахрамони тўғри сўзлиги, катталарнинг панд-насихатларига қулоқ солиши билан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп болаларнинг ҳавасини келтирадиган иш қилади.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўравонлик ва босқинчилик қилиб бировларнинг мол-мулкларини тортиб олишган.

«Ростгўй бола» да ота қарвон билан йўлга чиққан ўғлининг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб насихат қилибди.

Қарвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар ноинсофлик қилиб босқинчилик билан ҳаммани талайдилар, мол-мулкларини тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо эътибор бермайдилар. Ота насихатини олган бола тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсарликда ном чиқарган бир неча муттахамни тарбиялайди, уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қилади: /

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб «мана бу ялангоёкка у-бу нарса берсакмикин» дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масҳара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёк, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар қулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар. — Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса бунни ҳам олиб қўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатган, — деб жавоб берибди бола.

Хайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкларини, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди. {

«Шолғом» (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртақ жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмун, асарнинг тарбиявий аҳамияти қутилганидан ҳам зиёда.

Эртақ жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлик шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртақда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо «Шолғом»да кичкинтойлар билиб, кулоқ солиб ўсадиган жиҳатлар кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнатқашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб, ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлако каттакон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қилади. Демак эртақда болани меҳнатқаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга қақрилади.

Иккинчидан, бола бешиқдан бошлаб ахил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши. Яна эртақка мурожаат қиладиган бўлсак. Ўша бўлиғ, каттакон шолғомни ердан тортиб, суғириб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичқонларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишлари болаларни хурсанд қилади. Уларда шундай қилиб куч бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртақнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-ниятни бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкинтойлар бу эртақ орқали кучук, мушук, ҳатто, сичқонни ҳам боқиш, асраш-авайлаш лозимлигини билиб оладилар.

Худди бобо сингари меҳнатқаш бўлиш, куч бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса бу тушунча эртақ тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртақнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан далолат беради.

Бу ёшдаги болалар хайвонлар ўртасидаги ўзаро ахиллик ва дўстлик каби хислатларни билишни иштади. Хайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бир-бирига ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги «Арслон билан ит», «Эчки, кўй ва бўрилар» каби эртакларда берилади. «Туяқуш билан қоплон»га назар ташлайдиган бўлсак бу эртакда худди одамлар орасида бўлганидек хайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса бошларига кулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашиш ғояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томоғига катта бир суяк қадалиб қолди. Дод-фарёд қилди. Туяқуш ёрдамга келиб:

— Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суякни олиб қўяй,— дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туяқуш узун тумшугини қоплоннинг оғзига солиб, тикилиб турган суякни суғириб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туяқушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қилдинг, энди иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтда бир-биримизга ёрдамга келамиз, — дебди.

Туяқушга бу гап маъқул бўлибди. Туяқуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда, ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, — деган гап бор. Туяқуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади, кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб, жўрттага:

— Вой дод, ўляпман, қоплон, мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чакиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туяқушнинг олдига «шоҳ-бутуқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, харсиллаб етиб келибди». Лекин у туяқушнинг юзида табасумни кўриб хайрон бўлади. Туяқуш сурбетлик билан

«кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадими деб синаб кўрмоқчи эдим», деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бировни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туяқушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақириб-чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додлапти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туяқуш бўрига ем бўлади. >

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб, алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. «Каптар совғаси» (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча нонга муҳтож бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар каби гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга хуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жониворлар, қушлар билан гаплашса хўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга қўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уруғини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга ҳавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қилай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшитиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, кутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга. Кижаваннинг бечора каптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига олиб келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан кўркмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайғурма, — дебди каптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт қавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт қавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпун бўлганлиги учун ўша ердан бир сиқим гуручнигина олади, холос. «Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқку», — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ каптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очик, кўнгли тўқ Кижаванга каптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаки сўраса узук унинг истагини мухайё қилиши эртақ тингловчини қойил қолдиради. Уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да деган фикр пайдо бўлади.

Қўли очик бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини кўсатиш бу даврда тинглайдиган эртақларнинг катта қисмини ташкил этиши керак. «Тулки билан Турна» эртагига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳолнинг бутунлай тескарисини кўрамыз. Дунёда тулки зотидан муғомбир, писмик, алдамчи, риёкор бўлмаса керак. Кўп эртақларда турна инсонга яқин юради, унга кўмаклашади, ёрдам беради, сахийликда ибрат кўрсатади.

Эртақда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларига чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчок, муғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб:

— Албатта, келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиламан! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-атвори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиладиган болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамга мени меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни тақсимчада турнанинг олдига қўяди. Узун тумшуғи билан тақсимчага так-так уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртақда турнага алам қиладиган жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга қўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошқа нарса топа олмадим! — дея сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртақда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуйиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтойларни хурсанд қиладди. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бировга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қиладди.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзлари тинглаган эртақлари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болаларга тавсия этиладиган эртақлар

Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил равишда озми-кўпми китоблар ўқийдиган даражада бўладилар. Бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг ҳам кўп қисми она-Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш ҳақида бўлиши талаб этилади. «Зумрад билан Қиммат», «Олтин тарвуз», «Деҳқон билан айиқ», «Нон ва тилла» (араб халқ эртаги), «Ҳаққуш» (тожик халқ эртаги), «Данак» (қирғиз халқ эртаги), «Қизғанчиқ Пак» (корейс халқ эртаги), «Кучук ва топқирлик» (латиш халқ эртаги), «Ўтинчи йигит», «Бўри билан эчки» сингари асарлар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртақлардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ иғво, ғийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртақлар ёқади. Негаки, яхши,

мукаммал тарбияланган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қилмаслигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишни кичкинтойлар аввалги давр болалар китобхонлигида тавсия этилган эртақлар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Иғво, ғийбат, мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун саъй-ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. «Зумрад билан Қиммат» эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанчалик ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақлли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар Зумрадни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар эканлар. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёкмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга муяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўғит-насиҳатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга муяссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўғай она кўлида сўкиш, қарғиш эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган қизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим бокиб, кўли билан силаб-

сийпалаб эркалайди. Бундан гуллар, ўт-ўланлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо шу гуллар кампирнинг арзандасини севмас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб, юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва бунни Зумраддан кўрар экан. Бир куни кампирнинг нияти бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чақириб олиб, унга дағдаға қилибди. «Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан турмайман!» — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, ўзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи шовқинли, кўрқинчли ўрмонда адаштириб келади. Ўрмонда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар хузурига кирар экан, унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. «Оппоқ қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчоғим!» — дея уни эркалайди, пешонасидан ўпиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъозлаши билан сеҳргарнинг мухаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлайди, уни бахтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилган. Лекин Қиммат каби эрка, тантик, ишёқмасларни ёмон кўрган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тишлашга ўрганиб қолган, инжик, муттахам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртақларда ўзидан катталарни хурмат қилиш ва кексаларни эъозлаш, одамоҳунлик ва

меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетади. Сеҳргарникада яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга қўпол-қўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сеҳргар кизни севмайди, эртак ҳам айтиб бермайди, китоб ва кўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртакда сеҳргар кампир жуда мулойим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб кўрайлик.

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшитинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайингиз йўқ!

Бу ўзбекона жавоб эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу холга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интиладиган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўпчилик ҳуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати, сеҳргар кампирларга ҳам, хатто кучуқларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, кўрс-қўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажакда соғлом, жасоратли бўлишини истаб кўп яхши эзгу-тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло кўрқма, ўзингга берилган қувват ва ғайратингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда кўққисдан инъом

этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёнинг нодон одамларидан бири бўлиб хисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Файрат қилсанг муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тилагингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайгуланиб, ноумид бўлма, ғайрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайрли натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олими-ю, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётини йўлингда ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртақларидан бири «Ўтинчи йигит билан шер»да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганлиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртаққа қизиқиш катта. Йигит биринчидан, меҳнатқаш, иккинчидан, кўркмас, довюрак, учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Бу ёшдаги болалар дов-дарахтлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. «Данак» эртагидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкартириши, у мевали дарахтга айлангунча парвариш қилиши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлиш ҳавасини уйғотади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бошлагач, алвасти болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш ниятида уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром кўркмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади:

Алвасти ҳовлисига етиб келибди-да, қопини супага қўйибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвасти келиб кўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ердан! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда киздириб, устига ўтирдим. Курак юкорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтганидек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвас-тидан қутқариб қолибди.

Меҳнатқаш халқ бечорахоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган. Узун тунлари бир-бирларини овутиш, кўнгилларини кўтариш мақсадида эртақлар айтишган. Ўзлари тўқиган эртақлар замирида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳатини кўриш, бахтиёр бўлиш ва бошқа кўпгина ғоялар ётади. Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан эл-юртни, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнатқаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. «Олтин тарвуз» эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

«Олтин тарвуз» ёш китобхонни кўп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнатқаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага ғамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ лайлакни оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учинчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоסי йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди:

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келиб қолибди. Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтирса, осмонда учиб келаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг қаноти синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлак-

ни дарров уйига олиб бориб, синик қанотига тахтакач боғлаб, уни бир қанча вақт боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган дехқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажрух лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўлман, деган фикр унинг хаёлига, ўйига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уругини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан, бу — олтин (тарвуз) деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Дехқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар билан, кўни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам кўрадиганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган дехқоннинг «яқин қариндошларини, ошна-оғайниларини ҳам меҳмонга чақириши» ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради:

Дехқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Дехқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмонга чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни қўйиб иккинчисини сўймоқчи бўлибди, пичоқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Дехқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Дехқон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал дехқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларнинг бойиб кетганлигини кўролмайдиганларни ҳеч бўлмаса эртак орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Дехқон қаноти синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузат-

ган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу лайлак ҳам бойнинг даласига тарвуз уруғини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши эса ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш хиссини уйғотмайди. Аксинча, у табиатга, қушларга зиён етказганлиги, бойлик устига беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хулосага келади, холос.

**Ўрта ва катта ёшдаги
болаларга ўқиш учун
тавсия этиладиган эртақлар**

Мақтабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар юқорида кўриб ўтганимиздек ҳажм жиҳатидан

кичкина, мазмуни содда бўлишидан ташқари расм ва бўёқларга бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртақлар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъозлаш сингари масалалар кичикинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисми довораклик, ватанпарварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртақлардан иборат бўлади. «Паҳлавон Рустам», «Бирлашган ўзар», «Уч оғанини ботирлар», «Эгри билан Тўғри», «Она ер фарзанди», «Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани» (турк халқ эртаги), «Илон терисини ёпинган паҳлавон» (нўғай халқ эртаги), «Донишманд киз» (хитой халқ эртаги), «Қадрдон уйингнинг миҳи» (швед халқ эртаги), «Чоллар, хўкизлар, Бўрка ва поп» (грузин халқ эртаги) сингари эртақларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақлли, тадбиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса уни эл дилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазо-сини олади. Ғариб, бечоранинг кўнглини оғритмаса, тарихга назар солиб дангасалик қилмай, меҳнат қилса катта давлат ва қудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қилмаганлар, йўқчилик, камбағалчилик ўтида ковуриладилар, эртақлардан ана шу фикрларни уқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адо қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини «Уч оға-ини ботирлар» эртагида кўришимиз мумкин. Эртақдаги ота узокни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғилларига яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота измидан бориб, комил инсонлар бўлиб камол топадилар, ота дуоси, ўғит-насихатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Учовларининг қўллари кўксида, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламини қойил қолдиради. Негаки, таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота камбағал бўлишига қарамасдан ботир-пахлавон ўғилларини кўзининг тириклигида ҳаётда ўз йўллари топиб олишларини орзу қилади.

Дарвоқе, одамнинг қанчалик тарбияли ҳалол ва поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганида; кўпинча сафарга чиққанида; мард-пахлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандларини узок сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртақни синчиклаб ўқиб, ота насихатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узокни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи — насихати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсир кучи оламча бор.

Ота насихатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насихатнинг биринчисида ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига му-

носиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг маишатиңиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насиҳатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат қўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўрин тутиши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбияладим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насиҳатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан хаводек зарурлиги, айни пайтда, мактанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна уч нарсани айтаман, кулоқларингизга қўйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — беҳавотир бўласиз. Мактанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.

«Уч оғани ботирлар» эртагининг қаҳрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиятларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсиқ ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва довуракликлари билан эл-юртни лол қолдириб, бахтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилиқ зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва халқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши

керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга интилган, тўғрисиўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишига муяссар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши хулқ эгаси, эзгу ният ва гўзал фазилатлар сохиби бўлишлари учун нима қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан кўркмасликлари, ота-оналари ва тарбиячи ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари, бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик зарур. Бу йўл инсонийлик йўлидир. Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша бахту саодат сохиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, халқига ва қариндош-уруғларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳам ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

«Эгри билан Тўғри» эртаги бу фикримизнинг далилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзғор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Халқда, самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, деганларидек булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой, «Шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас», — деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлик кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайди. Кечаси ўрмон йиртқиқлари арслон-шоҳ бошчилигида тандир атрофига тўпланишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки дoston бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсам, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги ғорда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йиғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичконим бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани-ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизик эмас. Ўрмонда бир туп садақайрағоч бор. Қайрағочнинг пастида иккита шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир қанча касалга даво. Уни эзиб ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоннок дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри кулиб юборибди.

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизик ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо писанд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган деҳқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийдди.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан, қўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлига қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутайди, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалга оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шоҳ қизини даволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб ти-

рикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепаликдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам-одам билан учрашади, — деганларидек Тўғрибой ўрмон ёқасидан ўзига иморат қуриб, шохона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган одам Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоғга ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акси садосини эшитасан. Ҳа, ҳаёт ҳам шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошига етади, тандир ичида йиртқичларга ем бўлади.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айникса, эртақларни кўпроқ ўқиса, ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ (обзор)

Аёнки, бой ва ранг-баранг халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олими ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум кўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим»), Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») дostonларида ҳамда Аҳмад Ясавий, Сулаймон Боқурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари камраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволига эътибор, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий ғазаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърляти ҳаётий воқеаларни акс эттириш соҳасида катта бадиий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга етиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсоннинг бахт саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига сарфлаган, донишманд давлат арбоби, ўзбек

классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлига хомийлик кўрсатди, кўплаб шогирдлар етиштирди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фанга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммадниёз Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулҳанийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган «Хусну дил» дostonи ишқ-муҳаббат, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишланган. Шу нарса диққатга сазоворки, дostonда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган «Шоҳбоз ва булбул», «Гул ва Даф», «Най ва Шамшод», «Косаи Чин Наргис», «Бинафша ва Чанг» каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юртга фойда келтириш, мактанчоқ бўлмаслик, ортиқча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулҳаний ҳам «Зарбулмасал» асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифодалаган.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишга, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис «Саводи таълим» рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар каби шоирларнинг ижодига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслик ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилади.

Абдулла Авлоний («Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий («Енгил адабиёт», «Ахлоқ хикоялари», «Кироат китоби») асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Гафур Фулом, Ғайратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақирик кенг ўрин олди. Кейинчалик бу сафга З. Диёр, Д. Оппокова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С. Жўра, М. Окилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилади. Улар болаларни яхши ўқишга, илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг хақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этадилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди ва 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Окилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппокова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппокова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Гафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон, Элбек ва Ғайратийлар ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз хиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг «Қўшиқлар» (1933), «Тантана» (1936), «Шеърлар» (1939), «Муборак» (1940), «Шеър ва хикоялар» (1940) тўпламлари ва «Машинист» (1935) поэмаси, «Бахтли ёшлик» драмаси, «Жўнатиш», «Ножўяликлар» хикоялари; А. Раҳматнинг «Дум» (1938), «Бахтли ёшлик» (1939), «Завкли аллалар» (1940), «Шеърлар» (1940), «Ҳийлагар тулки» (1940) китоблари; Султон Жўранинг «Фидокор» (1940); Илёс Муслимнинг «Ўсув» (1932), «Заҳархандалар» (1932) тўпламлари, «Микти келди» поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг «Ҳайкирик» (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб бор-

ди. Айниқса, «Ёш туркистонликлар», «Болалар йўлдоши», «Болалар дунёси», «Ўзгаришчи ёшлар», «Ёш куч» каби нашрларнинг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг хар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлик, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: «Она юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас», деган нақл бор. Собик Иттифокка немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз бахтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданок Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Максуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг албатта ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг «Хайрлашув», Зафар Диёрнинг «Кичкина жангчи», Илёс Муслимнинг «Ёвни тутдай тўкамиз», Султон Жўранинг «Текстиль комбинати тўқувчилари», Раъно Узоқованинг «Талпин, юрак» шеърлари болалар адабиётида урушни лаънатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тўла кураши «Хат» (Ҳамид Олимжон), «Мен яҳудийман», «Сен етим эмассан» (Фафур Фулом), «Ватан ҳақида», «Йигитларга» (Ойбек), «Кураш нечун?», «Капитан Гастелло» (Максуд Шайхзода), «Ватан ҳақида қўшиқ» (Уйғун), «Ватан», «Чавандоз» (Темир Фаттоҳ), «Қурол беринг менга ҳам», «Бизнинг оила» (Зафар Диёр), «Тўпчи Муҳаммад» (Султон Жўра), «Онамнинг айтганлари» (Адҳам Раҳмат), «Биз енгамиз» (Ҳасан Саид) каби асарларда ўз ифодасини топди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ «Ўлим ёвга» адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланди.

«Ватан учун» тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатидан янада кенгайтирилганлиги, қаҳрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қаҳрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб ҳимоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамонлари қўлда қурол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. З. Диёр «Қурол беринг менга ҳам!» шеърида лирик қаҳрамон тилидан шундай мисраларни битади:

Мени кичик
 демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
 олгумдир
Халқ қасоси —
 ўчимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, кўллар бўйида балиқ тутиб хордиқ чиқаришдан, билим олиб, кувноқ ўйин-кулги билан яшашдан маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, кўлида қурол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Қурол беринг
 менга ҳам,
Қурол беринг
 менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай

катта ғам, — дея шижоат кўрса-тиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш иши ҳам алоҳида мавзу бўлиб қолган эди. Зафар Диёрнинг «Мақтаб —

сенинг фронтинг», «Поезд кетар фронтга», «Темирчилар минбари», Шукур Саъдулланинг «Ёшлик», «Сен нима қилдинг?» каби асарларида болаларнинг фронт орқасини муштахкамлашдаги жанговар меҳнати намоён бўлади.

«Сен нима қилдинг?» шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

—Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

... Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиғдим терсагу-темир.
«Булар фронт учун!» — дея
Элтдим мактабим сари,

Шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўрток ўртасида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: «Бундан ўқу танк бўлади», дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиладилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан кейинги давр болалар шеърлятида она-Ватан, гўзал диёр, хур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. «Яшна, Ватан» (И. Муслим), «Обод ўлкам», «Юртимизнинг юраги» (П. Мўмин), «Менинг Ватаним», «Бахтли болалар» (Қ. Ҳикмат), «Ўлкамизнинг тонги отмоқда» (А. Раҳмат), «Дехқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси» (А. Орипов), «Она деган сўз» (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг «Дехқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси» шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеърлятида

Ўзбекистон хақида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни такрорламасдан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда килиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгида бир-бир гаудаланади.

Ўзаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутки жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёримизнинг хусни-жамоли, қудрати бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади.
Ҳаммасини кўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Қ. Муҳаммадийнинг «Этик», «Бувимнинг ҳикояси», Ҳ. Ёқубовнинг «Сирдарё офтоби», Шукур Саъдулланнинг «Ҳовлимизнинг болалари», «Дастёр қиз», «Боғбон қиз», Илёс Муслимининг «Ойхон ва райхон», «Ишчан асарилар», «Сенинг совғанг», Пўлат Мўминнинг «Далаларга қарасам», «Офтоб чикди оламга», Қудрат Ҳикматнинг «Бобо ва набира», «Жўжам, юрма лақиллаб», Толиб Йўлдошнинг «Вакт кадри», Юсуф Шомансурнинг «Барака», «Тикувчи», Рауф Толибнинг «Бобо хурсанд, Нодира хафа», Қамбар Отанинг «Меҳнатдан завқ оламан» шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Истеъдодли шоир Қамбар Ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. «Меҳнатдан завқ оламан» асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнатсеварлигида. Бола ишлашни, айниқса, катталарнинг ишига ёрдам беришни яхши кўради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-хаёли ёш китобхоннинг эзгу-ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Мехнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Мехнат—бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, мехнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввал илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий «Кичкина мичуринчилар» шеърисида мехнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Мехнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса; у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни мехнаткаш бўлишга, мехнат аҳлини ҳурмат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлаб табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор бермоқдалар. «Кичкина боғбон ҳақида дoston» «Сув билан сухбат», «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида кисса» (Зафар Диёр); «Тўрт фасл» (Ш. Саъдулла), «Бизнинг боққа келинлар» (Ғ. Ғулом), «Бойчечак», «Ғунча» (Уйғун); «Ўрик гуллаганда» (Ҳамид Олимжон); «Юртимиз табиати», «Тилла қўнғиз» (И. Муслим); «Табиат алифбоси», «Қанотли дўстлар» (Қ. Муҳаммадий); «Баҳор», «Тоғ манзараси», «Сув» (Қ. Ҳикмат); «Тошбақа» (Ю. Шомансур); «Бир чўнтак ёнғоқ» (М. Аъзам); «Баҳор ва мен», «Қушча сўзи» (Р. Толиб); «Камалак афсонаси» (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласига киради. Булар орасида Шукур Саъдулланинг «Кичкина қушча» асари алоҳида ажралиб туради. Унда болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисралар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига-ўзи талабчан қаламкашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта

ишлайди, тилининг содда, бадий мукамал бўлишига катта эътибор беради. Унинг «Капалак» шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, хатто, хашарот-у, курт-кумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
Мени қувма, Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Фафур Фулом («Каптар учар, ғоз учар»), («Тинчлик арчаси»), Қ. Мухаммадий («Урушга йўл бермаймиз»), Ш. Саъдулла («Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър»), И. Муслим («Дўстлик»), Қ. Ҳикмат («Тинчлик ҳақида кўшик»), Шухрат («Тинчлик алласи», «Дўстлик гули»), Мардонқул Мухаммадқулов («Уч каптарим, уч»), Юсуф Шомансур («Орзулар бир»), Сафар Барноев («Биз болалар») каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Қуддус Мухаммадийнинг «Урушга йўл бермаймиз» шеъри болаларнинг сеvimли асарларидандир. Унда инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Қуддус Мухаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, астойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши муқаррар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёк,
Бунинг учун ҳамма вақт,

Курашар жам бўлиб халк.
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик хак.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Қудрат Ҳикмат «Дўстлар, беринг қўлга-қўл» шеърида Қуддус Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажақланар.
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб бормоқда. Бу мавзуда айниқса, С. Жаббор, Э. Раимов, Р. Толиб, А. Обиджон ва бошқалар гоёвий-бадий мукамал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеърияти ҳақида гап кетар экан, мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишга, мактабга боғлиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаблар, унда қайнаётган бахтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фазилатлари ифодаланади.

Илёс Муслимнинг «Мактабим», «Китобчам» шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. «Мактабим»ни ўқиган болада ўқишга, илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади:

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил.
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим!

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улғайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Кадрдоним, мактабим!

Пўлат Мўминнинг «Хох ўқишда, хох ишда», «Ер чопилди, жавоб топилди», «Синфимиз кўшиғи», «Устозлар», Рауф Толибнинг «Катта танаффусда», «Ўртоғимиз йўқолди», «Уй вазифаси», Эргаш Раимовнинг «Энди катта бўламан» каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. «Энди катта бўламан» шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улғайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай колди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни «Ўртоғимиз йўқолди» шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги билан, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эх, битта ўрток...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукамал. Иккинчи жаҳон уруши даври шеърияти тасвир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига қучли нафрат, Ватан ҳимоясига чақирик, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеъриятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо

энди давр билан боғлиқ равишда тасвир услубининг бир-мунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеърлятида лирик қахрамоннинг бевосита жанг майдонларидаги кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қахрамонларининг эсдаликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеърлятда ҳарбий ватанпарварлик тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўляётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърляти учун характерли хусусиятлар уруш қахрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бўшаклини Уйғун («Менинг акам»), Асқад Мухтор («Тинчлик солдати») каби кекса авлод вакилларида тортиб, Сафар Барноев («Дадамнинг кўллари») сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеърлятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром «Ёш партизан» поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуж-маъжужлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илёс Муслим ва Шуҳратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шохидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирсалар, Қамбар Ота, Азиз Абдураззоқ, Шамси Одил, Рауф Толиб, Қутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг «Бобом эртак айтсалар» шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эр-

так туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жанг-чининг кўрган-кечирганларидир.

«Қилич ботир», «Алпомиш», «Алдар кўса» дostonларини жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги хикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти.
Қилган мудхиш жиноят,
Хеч ёддан чикмас асти.
Таг-туғи йўқ бу махлук,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи кўринишининг беўхшовлиги болалар қулоғини динг қилади. Шеърда болаларни ҳайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга хикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида хикоя қилаётиб, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичида ўнлаб поэмалар, эртаклар, дostonлар майдонга келди. Ойбекнинг «Зафар ва Захро», «Бобом», Қ. Муҳаммадийнинг «Дунёда энг кучли нима?», «Солижон», Шукур Саъдуланинг «Лақма ит», «Икки донишманд», Пўлат Мўминнинг «Ўринбосарлар», «Эҳ, роса ширин экан», «Холнинг жийрон велосипеди», «Олтин най», «Жалил эшитган эртак», Қудрат Ҳикматнинг «Тошбақалар хужуми», «Бобо дехқон хангомаси», «Човқар», «Чирчиқ фарзанди», Рамз Бобожоннинг «Чўпон ўғли», Сафар Барноевнинг «Биз дехқон боласимиз», «Олтин шаҳар ҳақида афсона», «Олтин ошиқлар», Миразиз Аъзамнинг «Ақлли болалар», «Бедананинг бувиси», Тошпўлат Ҳамиднинг «Асроркулнинг кўчқори», Эргаш Раимовнинг «Бир дона япроқ»,

Рауф Толибнинг «Сехргар дўстим бор», «Мақтанчок», Азим Усмоннинг «Фаройиб аждархо», Кавсар Турдиеванинг «Тошкесарлар мамлакатада» каби поэма ва эртак-дostonлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин «Кўнгил истар яхшилик» асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилаллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, кизикарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги «махалланинг чиройи» бўлган жонажон мактаб биноти ҳақиқатан ҳам «билим саройи»га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвирлайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноблик инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўқтам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У томда варрак учириб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун «мияси сал лат еган». Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўқтам оккўнгил, ростгўй, адолатли бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истайди. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқарок, қитмир, шоир сўзи билан айтганда «олифта» болалар унинг жигига тегади, асабини бузади, касалини кўзғайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўқтамнинг касали кўзғаб йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўқтамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотади. Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўқтам ўқишга шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшитиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўбди қасал.
Дарсга келмасмуш анча,

Ўйнаймиз хохлаганча, —деб бемор усто-
зига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап
Ўктамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка ча-
қиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик
кераклигини уқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гап-
ларга қулоқ солиш ўрнига Ўктамнинг жиғига тегади, аса-
бини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қилади. Каса-
ли кўзгаган Ўктам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги
айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап
тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга
ишонмайди. Ўктамнинг беозор, софдил эканлигини ис-
ботлашга уринади.

Толиб Ўктам устидан ўқитувчи-устозларга арз қила-
ди. Ўктамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа
давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишга хуши йўқ,
кеккайма бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти гоятда чуқур
ифодаланган. Ўктам соғайиб ўқишга қайтади. Ўктам ва
Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган
синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади.
Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиш, дўстларни, катталар-
ни ҳурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш
каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик,
ўзгаларни менсимай, худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир.
У ҳақ гапни айтади. Ўктамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса
айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз
фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб,
ўртоғини ножўя хафа қилиб юргани учун ичи ачийди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта,
димовдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинсухан ўқув-
чига айланади:

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

«Кўнгил истар яхшилик» достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қахрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайдда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърят ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, хикоячилик ўсди. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган хикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шукуров, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Махмудов, Фарход Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Махмуд Муҳромов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусатид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг ўнлаб хикоялар тўпламлари босилиб чиқди.

Жуда кўп хикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг «Итолғи» хикояси қуш, қурт-қумурскаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчуқ ва чуғурчуқларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукурнали ака итолғини жияни Шавкатга совға қилади. Шавкат узум кўриклашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларникида ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу қуш озод ва эркинликни қумсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адибларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсди. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъ-

дулла, Худойберди Тўхтабоев, Хожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Махмудов, Фарход Мусажон, Хабиб Пулатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Рахмонов, Ибохон, Шукур Холмирзаев, Оқилжон Хусанов, Марва Жалолиддинова, Асад Дилмурод, Абдусайд Кўчимов, Эргаш Раймов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари («Ёнар дарё»); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш («Рустамжоннинг саргузаштлари»); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз («Командирнинг бошидан кечирганлари»); ўтмишда зулмкорларга қарши кураш, бахтли ва ёруғ кун учун интилиш («Қачал полвон»); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг даладаги фаолияти («Чангалзордаги шарпа»); етим-есир болаларнинг турмушлари («Улуғ кун»), («Сен етим эмассан»), чорвадорларга кўмак («Оқ отли»); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари («Замон»); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси («Бизнинг роман») каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг «Ёнар дарё» қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У отадан жуда эрта жудо бўлган. Адиб бошда болани анча шўх, онанинг гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсатади. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

«Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланок, мен лип этиб ўтинхонага ўтдим. У ерда товук катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товук тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаб боқсам, хали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчук кўзидай тешиб, оғзимга хўп этувдим, ликқа кетди. Қани энди устидан юмшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдим-да, яримта булқачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичоқ тутиб қолди. Ҳиқичоқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим.

Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учишини кўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнган билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга деди:

— Бу мени куйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...»

Ёзувчи Дамир билан Султон амакининг муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирни оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов «Чангалзордаги шарпа» қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тиниб-тинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узок Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эди-да! Тошоталиклар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай душман билан ғойибона жанг қиладилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам барабар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундайларни бир нарсага ўчакиштириб бўлмайди. Қиламан деса, қилади, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин ўжарлик! Ҳа, ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узокда. Унга ета олмаган боланинг феъл-атвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўплаб, жуда ажойиб-ғаройиб эртақлар айтиб беради. У айтган эртақлар орасида паҳлавонлар, довьораклар, сеҳргарлар, ишёкмас-удангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни

ялинтириб-ялинтириб, кейин «бор Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участкавой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...» демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишалар билан Қўтурбулоқ томон йўл олади. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотада қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. «Чакалак» сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, кўркувга солиб келган. Оналар инжик, йиғлоқи болаларини «гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман», деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинслар базм қурадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор, дейишларига қарамай ўз бахтини синаб кўрмоқчи.

Бола бу дахшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтирди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиналарни кута-кута мишжалари қотиб кетди, киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт аллақайдан данғир-дўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишди. Бир пастда ўртага гулхан ёкиб, атрофида ўйнаб кетишди. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нукул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун махлуқларга айланиб, Оташнинг аясини қуршаб олишди. Укасини силтаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетишди. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўк. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алаҳсирар эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрға ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга киришди. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjonлар кўмак беришди. Чакалакзор

ўрнида мўл-кўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совғаси бўлди.

Бу давр болалар қиссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев («Сариқ девни миниб», «Қасоскорнинг олтин боши», «Ширин қовунлар мамлакатада»), Ҳожиакбар Шайхов («Само меҳваридаги намойиш», «Шом камари», «Аждодлар хотираси»), Маҳкам Маҳмудов («Европанинг ўғирланиши»), Анвар Обиджон («0099 номерли ёлғончи», «Даҳшатли мешполвон»), Оллоёр («Фазогир чумоли»), Окилжон Ҳусанов («Тоғда ўсган бола») ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Ғойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбоплиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг «Оқ булоқ» (бир пардали) пьесаси ажралиб туради. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмаҳон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизганчик қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик учун одамларга панд бериш режаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига малҳам бўладиган кўзачадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмаҳон ёрдам қўлини чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг «Али билан Вали», «Эҳ аттанг», «Муҳим топшириқ», «Сирли хат», «Дангасанинг саргузаштлари» пьесалари театр сахналарида қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

«Дангасанинг саргузаштлари» асарининг қаҳрамони ўзининг иш ёкмаслиги, қўпол-қўрслиги билан дўстларидан ажралиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига қўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгида Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Меҳрин кўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қилса, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бўлади. Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид ҳам поғонама-поғона ўсди, ривожланди. Бир қатор дарслик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари химоя қилинди.

Шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асарлар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ мутафаккири, маърифатпарвари ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтирди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшлиқдан бошлаб астойдил ўқиш-ўрганиш керак. «Ёшлигингда йиғил билимни, қаригач сарф қилғил ани», — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшлигиданок кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг «Мантикут-тайр» («Қуш нутқи») асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнатқаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрабодда сургунда юрганида, подшо Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг «Ихлосия» мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис «абжадхоналар»га, ҳали илмдан беҳабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол

инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларини айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки «Ҳайратул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди. «Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Дostonда зoлим ҳукмдорларни қоралаб, иккиюзламачи-риёкор руҳонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир саҳийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, ростгўйлик ва тўғрилик, илмнинг фойдаси ва камбағал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

«Ҳайратул-аброр» асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonнинг олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиши билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир дostonнинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш, деб таърифлайди:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға...
Тун-кунунга айлагали нурпош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Дostonнинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик — жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

... Йўқ хунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши?
Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким этмиш садо?..

«Хайратул-аброр»нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиққа бағишланган. Навоий тўғрилиқ ва ростгўйликни улуғлаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини «Шер билан Дуррож» масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож образида ҳикоя қилади.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнатқаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларидан, илм-фан эгаларининг муҳтожликда яшаганларидан афсус-надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни кадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақирishi катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз кадр-қимматини сақлаб келмоқда.

«Фарҳод ва Ширин» достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалиқ чоғлариданоқ илм-хунарга, меҳнатга бўлган

¹ Фард — яққа, ёлғиз.

муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тас-
вирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим
олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарход ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зехнли бола
бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва кунт билан ўқий-
ди. Табиёт, математика, мантиқ каби фанларни тез ора-
да ўрганиб олади. Ёш Фарходнинг илмга бўлган ҳавас ва
муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муно-
сиб кўради. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарходга тур-
фа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб
ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён
этади. У кунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко
инсон бўлиб етишади. Шоир Фарход ҳаётини бундай жон-
ли лавҳаларда тасвирлаш орқали болалар тарбиясига ало-
ҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бош-
лаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳо-
ятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш
муҳимлигини таъкидлайди.

Фарход қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб
олувчи қобилият эгаси сифатида тасвирланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар куруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар
ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам
эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фан-
га кунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини ту-
шуниб олишга ундар эди:

Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида, сафха-сафха бори...

Фарходнинг кунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши
натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга
чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни
тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, дostonда Фарход жисмоний томондан ҳам чиниққан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганadi. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний жиҳатдан чиниққан Фарходни тасвирларкан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,

Тили поку, сўзи поку, ўзи пок, —деб ҳар томонлама мукамал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарходни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукамал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан, меҳнатсевар Фарход камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарход бошчилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал («Ҳаёт дарёси») ва ҳовуз («Нажот денгизи») қазилади. Навоий Фарходни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарход Ширинни қидириб Арманистонга борганда, арман юртида тоғда канал қазиб учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,

Олиб туфроқкаму кеткумдир охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва ғайратини ишга солади, канал қазувчилар машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўрта-сида катта шухрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундаги қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйғуларидир. Фарход эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга офат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарход, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дўстлиги гоёсини илгари суради. Фарходнинг арман қизи Ширинни севиши ва эрон-

лик Шопур билан дўстлашуви халклар дўстлиги ғоясининг ёрқин намунаси.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадий жиҳатдан тасвирлар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халклар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образлари орқали боланинг вояга етишида тарбиянинг катта куч-қудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган «Махбубул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг намоён бўлишида аввало улардаги халоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва бу меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этилади.

«Махбубул-қулуб» 3 қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми «Халойиқ аҳволи ва афъоли ва атворининг кайфиятида», яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мактайти, уларни ҳурмат қилишга ва кадрлашга чақиради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам

оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлинда ким санга бир харф
ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
хакин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга ба-
ғишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон ил-
латлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши ке-
рак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қано-
атни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга
ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса, ундай одамни эл
севишини, эъозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қано-
атни бир булоққа — чашмага ўхшатади. Негаки булоқ
сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир ҳазинадир-
ки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир
экинзорки, уруғи иззат ва шафқат ҳосилини беради. У
бир дарахтдирки, унда хурмат меваси бордир. Бу бобда
сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

Асарнинг «Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар»,
деб номлаган 3-қисмида турли ташбеҳлар берилган. Бу
қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва
бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан,
айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бирга,
ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолларга
яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратади. Масалан,

Вафосизда ҳаё йўк, ҳаёсизда вафо йўк.

Тилга эътиборсиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Билмагани сўраб ўрганган-олим,

Орланиб сўрамаган ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Исёнкор куйчи Гулханий XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий тахаллусидир. Тахминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўпми ўқиб, савод чиқаради, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеърятга оид кўплаб асарлар ўқийди, халқ оғзаки ижодини берилиб ўрганади ва аста-секин шеърини машқлари бошланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, кизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблик туркумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Қўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Қўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларда қаҳрамонлик кўрсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтожлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг «Бер менга» радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асардир. Ҳазал оч қолган кишининг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнги байтларда изчил очила боради.

Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган битта шахс ҳақида гапирилмай, балки катта ижтимоий масала — Олимхоннинг навкарлари орасидаги ички ҳаёт шароити ҳақида гапирилади. Ҳазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кўтарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотида сазовор

бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қаҳрамон — навкар ўз бошидан кечирганларини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларга муруватсизлиги ва қўшиндаги тартибсизликни фош қилади. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш кўришга даъват этади:

Ҳазратим, очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофир ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.
Мошу бугдой-ю гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу, лаълу маржон бер менга.
Энгима ёпик бериб, қорнимни тўйғиз нон билан,
Сенга биллоҳим демасман дину имон бер менга.
Навқаринг очликдан ўлса, нега хайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиким дорию дармон бер менга.
Нону тўн бер, бенаволик дардидан қутқар мени,
Мен қачон айтдимки, Қорун ғанжидек қоң бер менга...
Гулханийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, тўну чакмон бер менга.

Халқ золим деб атаган Олимхондан кейин Қўқон тахтига чиққан Умархон ҳукмронлиги даврида ҳам Гулханий турмушида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Гулханий аввал адашиб, турмушим яхши бўлармикан, қорним нонга тўярмикан, деган ўй-умидлар билан Умархон саройидаги маддох шоирлар гуруҳига қўшилади. Хонни мактаб қасида ва ғазаллар ёзади. Қасидаларида Умархонни кўкларга кўтариб мактади, хонга унда бўлмаган яхши сифлатларни тақди, уни фуқаропарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвирлади ва бу билан хонни ана шундай ижобий хислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фикс-фужурлар, мунофикликлар, хон ва уни ўраб олган арқони давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирилган қора кунлар Гулханийдек хассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартириб юборди: энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шохни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътирозларини билдира бошлади.

Гулханий XIX асрнинг биринчи ярмида вафот этди.

«Зарбулмасал» халқ эртаклари тахлитида ёзилган мукамал мазмунли ўткир сатирик асардир. Гулханий ўзининг бу асарида халқнинг мазмундор мақоллари, ҳикматли сўзлари ва қочирик гапларидан моҳирлик билан фойдаланди. У феодал ҳукмдорлар ва уларнинг лаганбардорларини, сарой аҳлининг ярамас кирдикорларини мажоз йўли билан ўткир сатира остига олади. Чунки у меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётини ўз кўзи билан кўрди, сарой базмлари, кети узилмас майпа растликлар халқни талаш ҳисобига бўлишини пайқади ва бундай салбий ишлар унинг кўзини очди. Натижада, унда сарой аҳлига нисбатан нафрат ҳисси тобора ошиб борди. Аммо шоир, шароитга кўра, ҳукмрон доиралардан норозилигини ва нафратини очик-ойдин ифодалай олмас эди. Шунинг учун мажозий шаклдаги «Зарбулмасал» асарини ёзишга киришди. Асарда шоирнинг мақсади, ҳаётга, уни ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга бўлган муносабати тўғридан-тўғри ифода этилмай, балки ҳайвонлар, қушлар ва шунга ўхшаш мажозий образларнинг тасвири орқали ифодаланди. Шоир шу зайдда ўзи яшаган замон учун аниқ ва характерли воқеа-ҳодисаларни, уларга ўзининг муносабатини, қарашларини тасвирлайди.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ўша даврдаги ҳукмрон синф вакилларини фош қилади, мамлакатга харобалик, халққа қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларга қарши омманинг норозилигини ифодалайди.

Гулханий ўз замонасида содир бўлаётган талон-таржлик, халқни қийнаш, ортиқча солиқлар солиш каби воқеаларни очикдан-очик ёза олмас эди. У буни фақат эртақ йўли билан амалга ошириш мумкин эканлигини тушунади. Шунинг учун Япалоққуш ва Бойўғлининг бир-бирига қуда бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуда тўй бахонаси билан мамлакатни ҳонавайрон қилади. Ёзувчи Кўрқуш, Ҳудхуд, Кулонқирсултон, Шўранул, Малик Шохим ва Қордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг ғоявий мазмунини очади.

Япалоққуш ва Бойўғлилар юқори табақа вакиллари. Уларнинг хатти-ҳаракатлари очкўз ва қонхўр бўри, алдамчи ва шайтон тулкиларга ўхшайди. Буларнинг ўй-фикрлари, юриш-туришлари шумлик, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон бўлиши улар учун байрамдир.

Гулханий «Маймун билан нажжор» масалида хунар ва хунар аҳлини улуғлайди, қўлингдан келмайдиган ишга асло уриниб кулги бўлма, кўр-кўрона бировга тақлид қилиб фалокатга йўлиқма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўрсатади.

Нажжор жуда ақлли ва моҳир хунарманд сифатида тасвирланади. У ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишни ҳар нарсадан юқори қўяди. Гулханий Нажжор ва унинг меҳнатини, дурадгорлик маҳоратини катта муҳаббат билан тасвирлар экан, ҳаттоки маймун ҳам меҳнатга муҳаббат билан қарайди, хунарга ва хунар эгасига унинг ҳаваси келади, деган фикрни олға суради.

Меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳуқуқсизлиги ва ночорлиги, бир сўз билан айтганда аянчли қисмати «Туя билан бўталоқ»да ўзига хос бадиий тасвирга эга.

Гулханийнинг тасвирлашича туя ҳаётда эзилган, тутқун, эркисиз, оғир меҳнат бандаси ҳамда қул қисматига маҳжум этилган меҳнаткашларнинг мажозий образидир. Бўталоқ эса, она сутига ҳам тўёлмай, оғир, машаққатли ҳаёт кечирган, оч-яланғочликда, муҳтожликда яшаган эркисиз меҳнаткаш болаларнинг тимсолидир.

Гулханийнинг «Тошбақа билан чаён» масалида бирибирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: тошбақа — ақлли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содиқ ва кадрдон дўст тимсоли. У ўз ҳамроҳи Чаённинг сувдан ўта олмаслигини билгач, Чаёнга ёрдам қўлини чўзади. Лекин у Чаённинг хиёнатини «Сен билмайсанми Чаённинг муддаоси, хоҳ дўстнинг кўксига, хоҳ душманнинг орқасига бўлсин ниш уришдир» деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қилади. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чақиради.

Чаён бутун умри бўйи бировларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат етказган, яхшиликни билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тоифаларнинг рамзий образидир.

Гулханий шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали хисса қўшган қаламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889—1929)

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди. Унинг педагогик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб, «Ёрдам жамияти» ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

1914 йилда жаҳон урушининг бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йилда «Садон Туркистон» рўзномасида босилган шеърда халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушуб,
Ох, бу факиру асорат онлара сайёддир,
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашкатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар холига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза «бир илож қилиб камбағал болаларни ақчасиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ...» чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу ғояни Ҳамза «Ўқи» шеърда баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун «Дорил етим» («Етимлар мактаби») ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун «Енгил адабиёт», 2-синф учун «Ахлоқ хикоялари» ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йилда Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат-

кор—ихлосмандларни тўплаб, «Сайёр драм труппа» ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Кўкондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал кишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва гоаят оғир шароитда ишлайди. Айни вақтда у халқни янги замон қурилиши томон қакирувчи бадий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шохимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган «Илм иста», «Мактаб», «Китоб», «Ўқи», «Қалам», «Хикоя», «Тўғри сўз бола», «Хикоят», «Тошбака билан Чаён», «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва қурашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча ишларни амалга оширади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёкараши, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу гоая «Енгил адабиёт»да ўз аксини топган.

Муаллим—олимининг бу китобидан муносиб ўрин олган «Мактаб хусусинда» асари алоҳида ажратиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қуёши сифатида боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қуёши
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз қи
Қандай хунуқди?

Мактаб милл
Илму адаб
Дунёда
Ахтар

Мактаб миллатнинг гули.
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг қули...

«Биринчи синф боласининг сўзи» шеърисида шоир ўша қуёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, қумуш қазганим,
Тилак сари учувга
Гўё қанот ёзганим, — каби мисраларда

баён қилади.

Хамза худди шу дарсликдан ўрин олган «Тўғри сўзла» шеърисида ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳатто бошинга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмавида ёлғонга ҳеч,
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Хамзанинг «Енгил адабиёт»га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгилли хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларни тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. «Тўғри сўз бола»да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамиз. Хамза бу шеърисида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: «Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга».

Шунда бола унга жуда доғлик билан жавоб беради:

Сўзланг, ака, қоматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни қим олган эрур.
Сизни кўп ерда ўзи ёлғон ака,
...ни аввал сотиб айланг адо.

Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Ўртоғингизда кўп эрур бизданам
Офарин айтдилар анинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Ҳисса: кимки тўғри сўзи хар қачон,
Тегузадур доимий бўйла ҳисон.

Ҳамза бу шеърда болаларни ёшлигиданок ростғўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлгончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда «Қиморнинг боши» деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчди қисматидан тўғри хулоса чиқаришга чақиради. Ҳошимнинг «Тўптош», «Жуфтми-тоқ» деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга мукасидан кетиб, охирида бор-йўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

«Ўқиш китоби» Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг хар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қахрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчисидир.

«Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари» сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таъриф воситасида устоз образи чизилади. Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизнинг эрурлар чин отамиз шул киши,

Чунки бизга билмагани билдирур устодимиз...

Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,

Биздаги хар камчиликни кўрсатур устодимиз...

Аста-аста бизда бўлган хар ёмон, шум феълни,

Хар куни айлаб насиҳат йўкотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг кадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши ке-

рак. Шоир ота-онани хурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. «Ул ақллик бола отасини ҳам қилган тарбия ва шафқатларини ёт этиб деган сўзи» сарлавҳали учинчи ва «Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари» номли тўртинчи дарсларида ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса «Отамиздан ҳам муқаддас онамиз» тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

«Ўқиш китоби»даги бир неча шеърлар ўқиш, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишланади. Жумладан, «Ўқи» шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд бўлиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи — устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил беҳўдага бекор, ўқи!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқуғил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У «Мактаб» шеърида «Ўқуб илму адаб бўлгай гаранг ҳушёр мактабдин» деб «Инсонни инсон қаторига кўшиш», инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини «Китоб» шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбаи, «кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!...», «Ҳар балодан асрағувчи энг муҳим қиммат яроғ» каби сифат ва таърифлар билан китобни юксакка кўтаради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун «Илм манбаи бўлган китоб»ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кўнгилининг орзуси шул эрур обихаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё мохитобондир китоб...
Ҳар киши ёшлиқда қилса озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг «Қалам» деб номланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида «Қорадир гарчи изи нури ҳақиқатдир ўзи» дея қадрлайди.

Ҳамза «Илм иста» шеърида ёшларга мурожаат қилиб кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У илмли киши билан илмсиз кишини бир-бирига солиштириб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-фаннинг мохиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрганишга ундайди:

...Ҳар муроду мақсадинга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойиниға сайқал истарсан Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанни қуруқ ўрганиб олишигина тарғиб этмайди, балки унинг халққа хизмат қилишини янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда тутади ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва равон мисраларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.

Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиг санчамиз.

Шоир «Хикоя» асарида болаларни ёлгон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу ғоя холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан хисса чиқаради:

Хисса, кими бўйла хиёнат килур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат килур.

«Тошбақа билан Чаён» масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машхур. Гулханий бу масал мазмунини насрий йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади. Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан хамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Хисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат етар.

«Ўқиш китоби»даги асарларнинг кўпчилигида ўз замонаси учун ғоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, «Тошбақа билан Чаён» каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу ғоявий ва бадий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар «Ўқиш китоби»ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда «Иккинчи синф учун қироат китоби» дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзуи жихатидан Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос килиб, насрий йўл

билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — «Илм»да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шархланади:

«Эй болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса оламда илмлик ўлмокдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир...»

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари тўла кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айни вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

«Қироат китоби» Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг «Миллий ашулалар» тўплами босилиб чиқди. Бу тўпламдаги шеърларнинг катта кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хулқли кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди у ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талкин қилди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг ғоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир «Миллий ашулалар», «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул» ва бошқа тўпламларидаги кўшиқлари билан халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, зулмдан шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чакиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ (1878 — 1934)

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларида бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўқувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошланғич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлабқ шеърлар ёзишни машқ қила бошлади. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда — Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилади. Унинг қўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартиради. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бойбадавлат дўстларининг кўмагида «Жамияти хайрия» ташкил этади. Бу билан болаларга кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам бепул берилишини таъминлайди.

Авлоний очган мактабнинг шуҳрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга қаратиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд этишга ҳаракат қилди. У болаларга жўғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, хандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда «Шуҳрат» деб номланган рўзнома ташкил этди ва унинг саҳифаларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сониди: «Матбуот ҳар инсонга ўз холини кўрсатувчи, аҳвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифок, ҳикмат ғояларини» ёювчидир, деб ёзган эди.

Абдулла Авлоний «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас хулқ-одатларни эса танқид қилади.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» — «Алифбо», «Иккинчи муаллим» — «Ўқиш» китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди.

«Биринчи муаллим»да Авлоний даставвал 32 ҳарфни ёлғиз ёзиладиган шаклларини бир саҳифада алифбо тартибида берган. Шу саҳифада алифнинг сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифни барча «бош ҳарфлар»га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

«Иккинчи муаллим»да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртақлар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланилган.

Китоб «Мактаб» шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавхар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!..

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртақлар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хусравнинг «Саодатнома», Саъ-

дийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Бахористон», Навоийнинг «Махбуб ул-кулуб», Донишнинг «Фарзандларга васият» типдаги ўзига хос тарбиявий асардир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлокий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: «Мен бу асаримни мактабларимизнинг юкори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳиблари — ахлоқ хаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим».

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бағишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърӣ парчаларда ёки ҳикматли сўзларда «қиссадан ҳисса» чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг «Баҳор келди», «Булбул», «Бола ила гул», «Ёлғончи чўпон», «Тулки ила қарға» каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган.

«Мактаб боласи» шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёқмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзина кулоқ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло,
Чикди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, «Яхши билан юрсанг етарсан муродга» ғоясини илгари суради.

Абдулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва сиз» пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этган. У маърифатчи, шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

ФАФУР ФУЛОМ (1903—1966)

Оташнафас куйчи Фафур Фулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди.

1918 йилда Фафур Фулом 8 ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитувчилик ишлари билан шуғуллана бошлади. Ёшларни билим ва маданият кучоғига тортишда у астойдил хизмат қилди. У Тошкентдаги «Урфон» номли мактаб қошидаги боқимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлади.

1923 йилдан адабиёт майдонига қадам қўйган Фафур Фулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унга муносиб адабий мерос қолдирди. Шоирнинг «Мукофот» (1940), «Шеърлар» (1946), «Тонготар қўшиғи» (1949), «Бари сеники» (1953), «Бир гунча очилгунча» (1955), «Сиз менинг ёшлигимсиз» (1958) шеърӣ тўпламлари; ўрта ва катта ёшдаги болалар учун «Шум бола», «Тирилган мурда» (1934), «Ёдгор» (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётида муносиб ўрин тутди.

Фафур Фулом «Яша, дейман ўғлим!» шеърӣда фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик руҳи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонга учиб, юлдуздан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илғор ёш қаҳрамони туйғуларини ўғил мисолида тараннум этади. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сезгирлик билан илғаб олиб, уни моҳирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг суҳбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг кўркмаслик ва иродалилиқ хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилди. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характери, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанликлари кулгили усулда, таъсирли ифодаланган.

«Турсунали нега варракдан воз кечди?» шеърида Фафур Фулом техниканинг куч-қудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланнинг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали мохирона кўрсатишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узокларга учган қахрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қахрамонига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанамиз қудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, ҳаётда туғилаётган янгиликлар билан болаларни таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини куйлаб, уларни замонамиз қахрамонлари изидан боришга, фаннинг чўккиларини эгаллашга ундайди.

Аэропланнинг учар отга ўхшаб кетиши боланинг ҳаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талқинида болани уни миниб олишга, «Фаннинг энг чўккиси»га учуриб олиб боришга чақиради. Бундай ҳавас иштиёки ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минишга қатъий аҳд қилади.

Шоир «Бари сеники» шеърида юксак ватанпарварлик ғоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг бахтини, гўзал Ватаннинг истикболини куйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватанга бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён кўради, болаларга икковини бир бутун ҳолда тушунтиради. Буни шоир бола тилидан куйидагича ифодалайли:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим.
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, хатто шу таним,
Бир бутун холича бари сеники.

«Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...» шеърида Аҳмад образи орқали «Соғлом танда—соғ ақл» мақолидаги мазмунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, шартлилиқ асосида Аҳмаднинг тана аъзо-

ларини жонлантиради ва Аҳмад ўз тозалигига бефарк қарагач, бу аъзолар мажлис қилиб ҳар бири сўзга чиқади ва эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танқид қилади. Фафур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизомлигина бўлиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганлигини ишонарли тасвирлайди:

Қўллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига кўмакда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжу.

Шоир «Нортожининг курак тиши» шеърисида ҳам болаларни Нортожи образи орқали тозалikka рия қилишга ундайди. Кичик китобхон диққатини дастлаб 6 ёшли Нортожининг «...чоллар каби кемшик» эканлигига қаратади:

Олдинги тўртта курак тишининг
Соғи йўқ — ҳаммаси чирик, дарз кетган.
Баъзиси жуда паст, баъзиси баланд,
Баъзиси лаб юлар — мисли тикан.

«Нортожининг курак тиши»да шоир образли тасвирлар орқали Нортожи характериға хос бўлган эринчоқлик ва ялқовликни, тозалikka рия қилмаслигини ўзига хос йўсинда фош этади. Хусусан, Нортожи тишининг ковагидан жой олган нарсаларни тасвирлар экан, унинг кулгули ҳолатини «Карнайдай оғзини очиши билан сассиқ ҳид ҳаммага билиниб кетди», «олдинги курак тишида бир ҳафта бурунги овқат қолдиғи» каби мисралар орқали янада бўрттириб гавдалантиради. Шеърда тозалikka рия қилмасликнинг зарарли оқибати болаларға ғоят ҳаётий ва характерли мисраларда етказилади.

Фафур Фулом Нортожининг ўз нуқсонларини тўғри англаб, тегишли хулоса чиқариб, тозалikka рия қилувчи болага айланганлигини ифодалаб, ибратли хулоса чиқаради:

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир кути порошок, кичкина чўтка...
Энди Нортожининг тишлари дурдай,

Оғрикни, сасишни билмайди, тоза.
Ҳар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олар, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим хулоса шунчаки баён ёки панд-насихат тарзида эмас, балки жонли тасвир, образли ифода орқали берилдики, бу каби хулосалар кичкинтойлар маънавиятига тезроқ етиб боради.

Шуни таъкидлаш зарурки, Фафур Фулом «Шум бола», «Тирилган мурда», «Ёдгор» асарлари билан болалар адабиёти насрий жанрининг юксалишига ўзининг муносиб улушини қўшди.

Фафур Фуломнинг «Тирилган мурда» асарида жамиятга доғ бўлиб тушадиган дангасалик билан меҳнат ўртасидаги кураш асосида меҳнатнинг тарбияловчи кудрати тасвир этилади. Муаллиф ижодий мақсадни Мамажоннинг бошидан кечирганлари ва унинг ўзи томонидан ёзилган кундалик саҳифалари воситасида, кулгили тарзда ҳикоя қилади. Асар пролог ва эпилогдан ташқари, олти фаслдан иборат бўлиб, уларда мулла Мамажоннинг 1925 йилдан то 1933 йилгача ўтган даврда бошидан кечирганлари ёзилган. Асарда Ф. Фулом ўз қахрамонига «сўз» бериб, унинг ўзига хос характери яратади.

Ишёқмаслик ва ялқовликда афсонавий дангасаларни ҳам «бир чўкишда қочирадиган» мулла Мамажоннинг бугунги кунда меҳнатқашларнинг ижобий таъсирида аста-секин ялқовликни ташлаб, илғор меҳнатқашга айланганлигини ҳаётий, типик шароитда, ҳажвий ва кулгили ифодаларга бой лавҳаларда кўрсатилади. Мамажон тимсоли аста-секин ўсиб, изчил характер даражасига кўтарилган.

Адибнинг «Тирилган мурда» асари икки қисмдан иборат. Иккинчи қисмда унинг жамоа хўжалигига кириши ва қайта тарбияланиши, фаровон ҳаётга эришиши тасвирланади.

Ёзувчи Мамажоннинг ялқовлиги ва эринчоклигини чуқурроқ очиш учун, аввал уни «Минг бир кеча» эртақларидаги Абдунанбалнинг ялқовлиги билан таққослайди: «Хўш лесангиз, Бағдод деган шаҳарда Абдунанбал деган бир ялқов йигит ўз онаси қошида яшар экан. Абдунан-

бал ҳеч қандай иш қилмас экан. Онаси топиб келган овқатни чайнаб оғзига солса ҳам ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо қўлтиғидан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам, оёқлари бир-бировига чалишиб йиқилар экан...» Мамажон саргузаштларининг унинг ўз тилидан сўзлатилиши болаларга асар ғоявий мазмунини яхши тушунишга ва уларнинг қизиқувчанлигини оширишга хизмат қилган.

Мамажон шу қадар ялқовки, у отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва бунни пишириб тириклик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг қойишларини эшитиш осонроқ кўринар эди».

Ҳатто, юришга ҳам ҳафсаласи келмаган ялқов Мамажон бирданига илғор меҳнаткаш бўлиб қолмайди. Давр воқелиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланиб, ялқовликнинг тағ-томири билан емириб ташланиши Мамажон онгида иллатларни йўқотиб, унинг ўзгариб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ролини ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши одамларнинг кўрсатган ижобий намуналари Сатторкул образида мужассамлаштирилади.

«Сатторкул акам кўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан, — деди. Эриниб унинг кетидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди: бириси ҳайдаётир, бириси мола босаётир, бошқалари кетмон чопаётир». Бундай жўшқин ҳаёт, даладаги қайноқ меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнатга ҳавас туйғусини уйғота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, колоқликдан қутулиб, илғор, онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбияланишида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиги ҳаққоний равишда тасвирлаб берилган. Ёзувчи бу образ орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, қизиқарли, тили раво ва соддадир. Мамажон тушида кўрган аёл: «Фунчадай

тугилиб келган кип-кизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдир-
фочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош, сочла-
рининг учи қўнғироқ бойлагандай жингалак, юзлари атир-
гулга ўхшаган тиниқ пушти ранг» тарзида чизилган. Шахс
тасвирида ёки «гапларим зуваласи пишмаган хамирдай
уваланиб, тўкилиб кетмоқда эди», каби иборалар асарга
зийнат бағишлаган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеърятнинг жуда
кўп дурдоналарини яратган Фафур Фулом болаларга ҳам
ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун ярат-
ган асарларида ватанпарварлик ва байналмилаллик ғояла-
ри, қаҳрамонлик ва жасурлик, ғалабага ишонч оҳанглари
янграйди. Шоир «Навқирон наслимиз синов олдида» шеъ-
рида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк ва бахт
берган ватанга муносиб кишилар бўлишга чақиради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур офат,
Ўлимни енгишга сизлар кандидат...
Эртанинг, эй адиб ва шоирлари,
Кишилиқ руҳининг инженерлари...
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,
Юлдуздан-юлдузга зумда кўчасиз...
Аълочи ўғлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан
бири «Сен етим эмассан» шеъридир. Унда одамларнинг
иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга
бўлган ватанпарварлик, қардошлиқ, инсонпарварлик ҳис-
туйғулари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазмин-у,
Меҳнаткаш мушфик
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлиги, унинг меҳри дарё кишилари қўйма образларда, лўнда, таъсирли ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўриниб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтираркан, ўзининг аччиқ етимлик ҳаётини эслаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

...Мен етим ўсганман,
Ох, у етимлик...
Вой, бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон қўл.
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатида намоён бўлади. Шоир наздида ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгина эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдадир, деган фалсафада намоён бўлади.

Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдак ҳаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кўр қилгур, ҳароми,
Гитлер оқпадар —
Фарзанднинг кадрини
Қаердан билсин?

Шоир шеърда галабанинг муқаррарлигини зўр ҳаяжон ва кўтаринки руҳда, образли мисраларда ифода этади:

Тонг яқин,
Тонг яқин,
Оппок тонг яқин...
Улуғ оиланинг
Гўдак фарзанди,
Билиб қўй энди:
Сен тезда улғайиб,

Олам кезасан...
Ҳақорат емирилур,
Зулм янчилур,
Жаҳонда бўлурмиз,
Озод музаффар,
Сен етим эмассан,
Менинг жигарим!

Фафур Фуломнинг бу шеъри ёшларда Ватанга садоқат, ватанпарварлик ва байналмилаллик ҳамда босқинчиларга нафрат туйғуларини тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган баркамол асардир.

Урушдан кейинги тинч курилиш даврида Фафур Фулом болалар учун «Шеърлар» (1946), «Тонготар қўшиғи» (1949), «Бари сеники» (1953), «Бир гунча очилгунча» (1955), «Сиз менинг ёшлигимсиз» (1958) шеърлар тўплами ва «Менинг ўғригина болам» (1965) воқеи ҳикоясини яратди.

Фафур Фуломнинг бу давр ижодида болаларнинг ўзига хос орзу-умидлари, юксак маънавий олами, одоб ва ахлоқи, ўқиш ва интилишлари асосий мавзуга айланди. Жумладан, шоир «Олтин медал» шеърида ўрта мактабни битираётган ўғил ва қизларга ишонч ва умид кўзи билан қарайди. Уларни келажакимизнинг ишонган кишилари — «замонлар тонгининг чироқлари» деб тасвирлайди:

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғларисиз.

Шоир ўлкамизнинг келгусида янада гуллаб-яшнашини, жаҳонда тенги йўқ дийрга айланишини орзу қилади ва ёшларни ана шундай Ватанга муносиб фарзанд бўлишга, илм-фанни эгаллашга ундайди. У ёшларнинг илм-фанни ўрганиб камол топишига зўр ишонч билан қарайди.

Фафур Фулом болалар ва ёшларни катталарга, айниқса, ота-онага меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш мавзuida кўплаб шеърлар яратди. Шулардан бири «Она» шеърдир. Шоир бу шеърида бағри уфқлардан ҳам кенг онанинг лирик образини яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади.

Шоир болани чақалоклигиданоқ меҳр-муҳаббат билан асраб, авайлаб, тарбиялаб келган онани таърифлаб, бу муътабар зотни эъзозлайди.

Ўзинг ахир нимасан,
Қоямисан, тоғмисан?...
Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, қуёшмисан?
Ҳаммасидан улугсан!..

Ҳойнаҳой бир китобсан,
Минглаб комусдан баланд.
Ҳойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд.

Шоир шеърда онага мурожаат этиб, уни қоя, юксак тоғ, чаман боғ ҳамда қуёшга қиёслайди ва онани улардан юқори қўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуг зот йўқ! У борлиққа жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи офтоб мисол кадрли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър болаларда оналарга чуқур муҳаббат ҳиссини уйғотишда катта хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Фафур Фулом ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракали ҳисса қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг қувноқ ҳаётини юракдан берилиб куйлади. Унинг асари болаларни яхши ўқишга, фан асосларини чуқур эгаллашга, замонамизнинг илғор кишилари бўлиб етишишга чақиради.

ОЙБЕК (1905—1968)

Ўзининг роман ва қиссалари, илмий-назарий, сиёсий, бадий публицистик асарлари, таржималари, ажойиб шеърлари, дostonлари, ҳикоялари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитган атоқли сўз санъаткорларидан бири Ойбек болалар адабиётига ҳам муносиб ҳисса қўшган улкан адибдир. У яратган шеър ва ҳикоялар, қисса ва дostonлар болалар маънавиятига самарали таъсир этиб, ёш авлод эстетик дидининг шаклланишида катта роль ўйнамоқда. «Ёш йўлчи» (1925), «Гунафша» (1926), «Болаликни эслаб» (1926), «Шаҳарча болаларига» (1934), «Шоирнинг болалиги» (1937), «Эски ва янги болалик» (1937), «Одобли Турсун», «Аҳмаджон боғбон» (1971) каби шеърӣ китоблари, «Зафар ва Захро» (1953), «Ҳақгўйлар» (1976), «Бобом» (1957) каби дostonлари, «Алишернинг ёшлиги» (1975) қиссаси, «Глобус» (1981) ҳикоялар тўплами, «Болалик» каби асарлари айниқса характерлидир.

Ёзувчи Ойбекнинг болалиги ҳам барча меҳнаткаш халқ болалари каби кечади. У ёшлиқдан уй-рўзгорга қарашиш, гузардан нарса олиб келиш, сув ташиш, ўтин ёриш, қор кураш каби юмушларни бажаради. Барча болалар каби баҳор вақтларида томма-том ошиб варрак учиради, довучча қоқар, қиш бўлса ошиқ ўйнади, хўроз, тухум ва ит уриштиришларда қатнашар, ёз кунлари онасининг пинжида қариндош-уруғларининг боғларига «меҳмон»га борар, ҳайит, сайил ва бошқа миллий байрам кезларида эса ўзида йўқ севиниб, дор ўйини, халқ қизиқчиликларини, кўнгил очар томошаларни кўришга муяссар бўлар эди. Кейинчалик «Шаҳарча болаларига», «Шоирнинг болалиги» шеърларида шу манзаралар ўз аксини топади.

Ойбекнинг болалар ва ўсмирларга бағишланган шеърӣ асарларида бугунги қайноқ ҳаёт, илм, ҳунар ва меҳнатга бўлган муҳаббат, ватанпарварлик, жамоатчилик, ижтимоий бурчни англаш каби хусусиятлар акс этган.

Бу фазилатлар ўша даврда Ойбек асарларининг етакчи мавзуга айланади.

Шоир ғоявий-бадий кучли шеърлар билан бирга болалар ва ўсмирлар ҳаётини тасвирловчи ҳикоялар ҳам ёзди. 1981 йилда адабнинг «Глобус» номли тўплами босилиб чиқди. Бунда Ойбекнинг шу вақтгача эълон қилинмаган «Гулнор опа» (1930 йил), «Фанорчи ота» (1930 йил), «Синган умид» (1930 йил), «Тиллатопар» (1930 йил) ҳикоялари ҳам чоп этилган.

Ойбек кичик ёшдаги мактаб болалари учун Покистон болалари ҳаётдан «Қонли бармоқлар» (1962 йил) ҳикоясини ёзди. Ҳикояда Покистонда тинчлик учун курашувчилардан қандай қасос олинаётганлиги, уларнинг болалари кўчаларга чиқариб ташланаётганлиги, тиланчилик ва малайликка маҳкум этилаётганлиги ҳикоя қилинади. Ёзувчи бунини асар қаҳрамони тўққиз ёшли Алининг саргузаштлари орқали тасвирлайди.

Ойбек ҳикояда Алиларнинг яшаш шароитини ва қандай кун кечирешини қуйидагича тасвирлайди: «Горишов Лохурнинг бағридаги бир даҳа. Лохур — қўшиқлар, гуллар диёри. Горишов эса даҳшат! Али бу ҳароба—вайроналар ичида югуради. Кўча, йўлка дейдиган нарса йўк, туташ ҳароба кулбалар. Шундай ҳароба кулбаларнинг бирисидан Али билан онаси, отаси қамалгандан сўнг ҳайдалиб, кўчага ташланган эди».

Покистон шаҳарларининг кўча-кўйларида тўда-тўда тиланчи болалар юради. Гадоилар одатда «бахшиш» дейилса, ўзларини томдан ташлаб юборишга тайёр эканлиги ҳикояда бўртиб туради.

Али бир парча нон қидириб, беш-олти кундан буён расталарни кезиб юрганда гулобчи дўкондор уни чақириб «жахл аралаш деди, — мана бу яшиқларни бўшат!» ва бунинг эвазига ҳақ тўлашга ваъда қилади. Али «Ростданми?» — деб сўради ва дўкондорнинг «ха» деган товушини эшитгач, бола узун хўрсинди, жилмайди. Қир, калта кўйлагининг энгларини шимариб, ишга тушди». Али яшиқлардаги синиқ гулоб шишаларини ташийди: «Синиқ,

чети учган шишалар ва бераҳм қуёшнинг иссиғи уни хуноб қилар, кичик бармоқлари тилинган, қўллари қон. Аммо оч, тентираб юришдан чарчаган бола бу хизматдан вақти хуш» эди. «Искирт, жулдур, чўпдай ориқ болалар боланинг қонаган қўлларига тикилдилар». Болалар Алига кўмак бермоқчи бўлганларида у «рахмат» деб жавоб беради. Али оч-наҳор, бармоқларини шиша синиклари кесиб ачитишига, бир парча нон топишнинг ниҳоятда азобукубатлари ва машаққатларига қарамай дўқондор гулобчининг оғир ишини бажаради. Дўқондор «бир кутини очиб, юпка «чапати» — нонни улоктиради. Али илиб олди, қувониб деди:

— Дарров бориб, аямга бераман, у касал!

— Ая, мен келдим, нон топиб келдим. Туринг нон энг, нон...

Кампир онанинг юзини очди:

— Ўтди оламдан!

Дард билан, йўқчилик билан, очлик билан, ғам билан хамиша курашган бу ғариб аёлнинг юзида бахтсиз ҳаётнинг энг сўнги нафасида ўлим билан кураш даҳшати кўринар эди».

Бу ҳаётини парча фақат покистонлик Алининг ҳаёти учун хос ходиса бўлибгина қолмай, балки камбағал меҳнаткаш болаларининг ҳаёти учун ҳам типик ҳол эди.

Китобхон Алининг саргузаштлари билан танишар экан, унда оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум этилган боланинг аянчли тақдири орқали ёвузликка нисбатан нафрат туйғулари шаклланади.

Мухими шундаки, ҳаётда доимо ёвузлик билан эзгулик орасида тинимсиз кураш боришини, бу кураш инсонларни улуғ ишларга отлантириши мумкинлигини ҳис қилдилар.

Ойбек буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг болалик йиллари ҳақида ҳикоя қилувчи «Алишернинг ёшлиги» қиссасини (1967) ёзди.

Улуғ Навоий Ойбекнинг севимли сиймоларидан бири эди. Бу ҳақда адиб мақолаларидан бирида шундай ҳикоя қилади: «Навоий шеърини ва Навоий образи хамиша кучли бир қуёш каби кўнглимни тортар эди. Ўз асарларимда Навоий образини яратишга зўр майл ва истагим бор эди. Ёшлигимдан бери Навоийнинг ўлмас, адабий

шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали ғазаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни маст ва мафтун этди... У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этганди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари ҳамиша хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим...»

Ойбек 1928 йилдан бошлаб Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганишга киришди. У дастлаб, Навоий ижодига доир кўпгина илмий мақолаларни ўқиб ўрганади. Кейинроқ «Навоий», «Ғули ва Навоий» дostonларини нашр эттиради. Давлат мукофотига сазовор бўлган «Навоий» романида улуғ шоир ва мутафаккир ҳаётининг камолот даври тасвирланади. Буюк шоирнинг болалиги ҳақидаги қиссасининг ёзилиш тарихини адибнинг рафиқаси Зарифа Саидносирова шундай изоҳлайди:

«Алишернинг ёшлигини қаламга олиш нияти адиб қалбида қирқинчи йилларнинг бошларида туғилган бўлиб, «Навоий» романини ёзиш даврида бу иштиёқи янада кучайган эди. Тили, услуби жиҳатдан мазкур романга яқин бу қисса 1967 йилда тугалланган бўлса-да, ўзига нисбатан ғоятда талабчан адиб, уни қайтадан ишлаш мақсади бўлгани учун эълон қилишга ошиқмади.»

«Алишернинг ёшлиги» қиссасида Ҳиротдаги (тахминан 1447—1452 йиллар) тарихий воқеалар, шахзодаларнинг Шохрух вафотидан кейинги ўзаро тахт учун курашлари ва шу даврда ўтган Алишернинг болалик (тўрт ёшдан бошлаб) йиллари ҳақида ҳикоя қилинади. Қиссада Алишер образининг такомилли ўша вақтдаги ташқи муҳит воқеалари ва зиддиятлари билан узвий алоқада тасвирланади. Ҳукмрон доира орасида мавқеи анча баланд бўлган Ғиёсиддин ва Гулбегим беканинг оиладаги самимийликлари, ўзларини сипо ҳам оқилона тутишлари, фарзанди Алишернинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий томондан камолотида муҳим роль ўйнаганлиги ҳаққоний тасвирланади.

Ойбек қиссадаги қаҳрамонлар билан ўқувчиларни таништиришда ва Алишер фазилатларининг такомиллашини тасвирлашда Ғиёсиддин кичкина уйидаги меҳмондорчилик лавҳасидан усталик билан фойдаланган. Қисса чараклаган кенг чорхари меҳмонхонада меҳмонлар, кавм-

кариндош, якин дўстлар йиғилиб ажойиб суханварлик ва самимий суҳбат тасвири билан бошланади. Ойбек Алишернинг отаси Фиёсиддин Кичкинани камтар, юмшоқ феълли, кўзлари ақлли, калта соқоли ўзига ярашган, жуссаси кичкина, ҳамманинг хурматини ўзига тортган киши сифатида тасвирлайди. Кўпчилик уни Фиёсиддин Кичкина, якин дўстлари эса кўпинча Кичик баҳодир ҳам дер эдилар. Адиб Малика Гавҳаршод саройига келган меҳмонлар орасида Алишернинг онаси Гулбегим бека ҳам борлигини баён этиб, уни қуйидагича тасвирлайди: «Хушбичим, келишган қоматли, юзлари оппоқ Гулбегимнинг ингичка қошлари ва жилвали меҳр чакнаган қора кўзлари гўзалликнинг энг зўр омили эди. Катта завқ ва дид билан кийинган, йигирма беш ёшлардаги бу жувон йиғинларда кўзга дарров ташланар, чеҳраси иссиқ, ёқимли аёл эди». Шундай қилиб Ойбек асарнинг бошидаёқ ўқувчилар диққатини Алишер ота-онасининг ажойиб ёқимли фазилатлари билан таништиришга тортади.

Ойбек ўша даврдаги ижтимоий, сиёсий муҳит ва тахт учун бўлган даҳшатли жанглар манзарасини, ўзининг туркий шеърлари билан машҳур бўлган Қобулий Алишернинг тоғаси эканлигини ҳам ўзаро суҳбат лавҳаси асосида таъсирли баён этади:

«Ҳазрат Улуғбек илм дунёсида мангулик кашф этган мушарраф олимдурлар. Кўнгиллари барча илмларнинг тажассуми бўлмиш бу зот тарихимиз китобида абадий ёрқин юлдуздирлар», деб таърифини келтиради.

Меҳмондорчилик даврасида ёш Алишерга Султон Улуғбекнинг тенгсиз олимлиги ва донишмандлиги, салтанатнинг тадбиркор намояндаси эканлиги маълум бўлади. Алишер унинг бу фазилатларига чуқур муҳаббат билан қарайди.

Ойбек ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва адабий ҳаёт ҳамда тарихий шахслар характерини болалар ва ўсмирлар ёши ва савиясига мос ҳолда қизиқарли қилиб тасвирлайди. Адиб Алишер онгининг шаклланиши ва тақомлида ота-онаси, Ҳусайн Бойқаро билан ўқиган чоғлари, тоғаси ва бошқалар, айниқса, Улуғбекнинг кашфиётлари ҳақидаги ҳикоялар ижодий мактаб бўлганлигини маҳо-

рат билан тасвирлаган. Меҳмонлар олдига кириб борган ёш Алишернинг катталарга бўлган самимий хурматини, шеърни чуқур дид билан тушуна билишини, фаҳм-фаросатлилигини Ойбек ҳаққоний тасвирлайди.

Ёш Алишер характеридаги ўзига хос хислатлар унинг болалик чоғиданоқ намоён бўлган эди. Алишер сиймосига хос бўлган ақллилик, катталарга бўлган самимий ҳурмат, шеърятни нозик ҳис этиш, ғазалларни ғоят маромига етказиб ифодали ўқиш, айниқса, «от чоптиришдан фикр юритиш яхшироқдир чамамда», дея фикр юритиши китобхонда катта таассурот қолдиради.

Алишернинг кейинчалик буюк давлат арбоби, улкан шоир, даражасига етишишида бу каби фазилатларнинг ўзигина етарли асос бўлиб хизмат этмади, албатта.

Ойбек Алишер характерининг шаклланиш жараёнини ҳар бир эпизод, штрих, суҳбат, ёрдамчи образ ва қаҳрамонлар муносабати орқали ҳам бадий асослай олган.

Алишернинг ўқишга — мактабга бўлган ҳавасини адиб унинг тилидан: «ов қилмоқ мерганлик — эрмак нарса, лекин энг зўр зарурият мактабдир. Турмушнинг кўп сирларини мактаб ўргатади», деб унинг илмга бўлган қизиқишини тасвирлайди. Шу билан бирга унинг ота-онаси, қавм-қариндоши ва бошқаларнинг суҳбати, шоирларнинг ғазаллари Алишерга катта таъсир этганини қайд этади.

Алишер ўзи яшаган даврнинг зиддиятларини ҳали ўзи у қадар англаб етмайди. Шунинг учун ҳам Шохруҳнинг Абдулатиф билан, Абдулатифнинг Хонзода бегим ва Гавҳаршод бегим билан Улуғбек тўғрисидаги мунозаралари мағзини чақа олмайди. Улуғбек тўғрисида порлоқ таассуротга эга бўлган зийрак Алишер Абдулатифнинг ўз отасига қарши гапларидан дастлаб ҳайрон қолади ва иккиланади. Бироқ у шундайлигича қолавермайди.

Алишерга хос фазилатлардан яна бири катталарнинг фикр-мулоҳазаларини синчковлик билан тинглаш, ким ҳақ, ким ноҳақлигини билишга интилишда намоён бўлишидадир. Худди шу тариқа ёш Алишер характери аста-секин шакллана боради. Қиссада Алишернинг санъатга бўлган муносабати ҳам ўзига хос лавҳаларда ишонарли акс этади. Хусусан, най парчаси асосида ифодаланган тасвир-

лар бугунги ёш китобхон учун ҳам ибратлидир. Айниқса, Бобонинг «Завқу шавқнинг сири кўп... кўп синадим, улгайса билгич, донишманд бўлур. Ҳалитдан тили тангани тешади, кўзларидан кўкрагининг ўтини кўрурман. Фазалларни завқ билан тинглайдур, чолғуларга хаваси баланд» каби фикрлари шу жиҳатдан ибратлидир.

Алишер характерида даврга муносабатнинг ифода этилишида қишлоқдан келтирилган етти маҳбусни дорга осиш воқеасининг таъсири катта бўлади.

Чорсу майдонидаги одамларнинг кўпчилиги дорга осиётган кишиларнинг ҳолига ачиниб кўз ёшини тўхтата олмай йиғлаётганидан Алишернинг ҳам хўрлиги келади. Бу ҳолни ёзувчи «...Кўрасизми! Аларнинг ҳолига аҳли шаҳар йиғлашур!.. Алишернинг кўз ёшлари тагин куйила бошлаган эди», деб тасвирлайди.

Алишер дор, дарра каби жазо турларини фақат эшитган. Бу вазиятни кўргандан кейин шафқатсизлик ва зулмкорлик ҳақидаги тушунчаси кенгая боради. Асарда мазкур воқеа орқали қиз ва йигит муҳаббатининг поймол этилиши, уларнинг севги ва эрк учун кураши халқнинг кўзғолонга бориб боғланиши даврнинг ўзига хос тавсифидир. Шу сингари воқеалар Алишер ҳаётида ўчмас из қолдиради, характерининг чуқурлашишига сабаб бўлади.

Ойбек Алишернинг илм ва адабиётга бўлган интилишини Қуръоннинг маъносини тушунишга уринишини, форс-араб тилларини ўрганишини, туркий (она тили) байт ва ғазалларни маҳорат билан ўқиши ва кўплаб ғазалларни ёд олишини, мақоллар, масаллар, эртақларни севиб мутолаа қилишга ҳаракат қилганлигини тасвирлаш орқали баён этади. Алишер шахзодалар ўртасидаги даҳшатли жанглар, қонли урушлар борган сари зўрайиб бораётганини, ўз замонасининг нотинч воқеаларини, ота ва бола ўртасидаги душманликларни энди чуқурроқ тушуниб, фикр доираси кундан-кунга кенгайиб боради.

Шохрух Мирзонинг вафотидан сўнг шахзодалар ўртасидаги ўзаро жанглар кучайиб кетгач, Ғиёсиддин Кичкина бир неча яқин қариндошлари билан Ирокка йўл олади. Йўл азобини тортиб, Ҳиротга етиб борган Ғиёсиддин Кичкина шахзодаларнинг ўзаро бўлиб ўтган жанглари билан танишади. У ердаги аҳволни ёзувчи бир чол тилидан хикоя қилади:

«—Ҳали қарабсиз — тахтда Алоуддавла, ҳали Абдулатиф... ҳаммаси оч бўридек чор тарафдан ёпишишади. Тож-тахт ғалласи халқнинг тинкасини қуритди. Абулқосим юракли, ўткир одам, эҳтимол замоннинг лойқаси энди чўкса, Гиёсиддинбек».

Чолнинг ҳар бир гапи, шахзодаларга берган баҳоси ёш Алишер қалбини ларзага келтиради. Шахзодаларнинг пасткаш, раҳм-шафқатсизликлари унинг нафратини оширади. Машъум тузумга, даврнинг нобоплигига, шахзодаларнинг ҳаддан зиёда қутуришларига қарши туғён билан улғая бошлайди.

Ойбек бундан беш юз йил илгари яшаган туркий ва форсий халқ тилини, унинг миллий руҳини, бойлигини, сўз ёки иборалар маъносини нозик ҳис этади. Найчи чол образини эслайлик. У аслида бечора фақирлар табақасидан, ҳунари най ясаш ва чалиш. Бобо ҳаётнинг асл маъносини найсиз тасаввур этмайди. Ёш китобхон бу чолнинг гап-сўзларидан, суҳбатларидан унинг касб-ҳунари найчилик эканини билиб олади. Нутқидаги маъноли, тағдор, аниқ ибораларда эса чолнинг ёши жуда улўғлигини дарров ҳис қилади. «... — Най ўзимизнинг қадимдан қолган чолғу, мунгли, маъюс қалбларнинг фироқи, аламларини куйлайдур, тўй-базмларда унинг гўзал садоси кўнгулларга завқ тўлдирадур, ажойиб сеҳркор чолғудир най. Алишербекнинг ишқи тушибдими — ўргатурмиз. Ўғломим хоҳласа балки машҳур мусиқа аҳлидан бўлур... Дилдаги оҳанг нафас ила найга ўтур... Бармоқлар куйни пардаларга солиб турадур».

Ойбек бу каби кекса нуронийлар образлари воситасида инсонпарварлик, эзгулик, одамийлик, саҳийлик, ёшларга муҳаббат каби ғояларни тарғиб этиб, ўзининг бадий маҳорат эгаси эканлигини яна бир бор намойиш этди.

Алишернинг ҳақиқий инсон бўлиб улғайишида Гиёсиддин Кичкина, Гулбеғим бека, хизматкор бобо, тоғаси Мирсаиднинг маънавий таъсири жуда катта бўлган. Ойбек қиссада Алишернинг Туркистон саҳроларини, буюк тоғларини, бу ерда истиқомат қилган халқларнинг урф-одатларини «гўзал, ширин ва рангин» тилларини қаттиқ севиши ва ардоқлашини ишончли қилиб тасвирлай олган.

Ойбекнинг шахс таъсирини яратишдаги маҳорати мазкур асарида ҳам аниқ кўринди. У кўпинча, аниқ образ ва

кахрамонларнинг ташки қиёфасини чизиш орқали уларнинг ижобий ёки салбий, маънавий дунёсини очиб беради.

Бадий тилдаги ва тасвир яратишдаги адиб маҳорати киссанинг халқчиллик руҳини таъминлаган, шу залда Ойбек «Алишернинг ёшлиги» киссаси орқали халқимизнинг узок ўтмишдаги ҳаёти ҳақида ҳам ёш китобхон онгида ҳаққоний таассуротлар ҳосил қила олган.

Адибнинг «Болалик» киссаси автобиографик характерга эга бўлиб, унинг марказида ёш Мусанинг саргузаштлари ётади.

Муса образининг ҳаётдаги асоси адиб Ойбекнинг ўзидир. Асарда Мусавойнинг етти ёшгача бўлган даврдаги характери шўхлик, тегажовлик, тиниб-тинчимаслик ва ўйинқароқликдан ташқари, очиқ кўнгил, дангалчи, ўткир зехнлилиги Ойбекона тасвирга эга.

Мусавой характерининг шаклланишида оила, ҳаётда кўрган-кечирганлари, кишилар билан суҳбатлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Кексаларнинг хонлар, беклар, бўлислар, бойлар ҳақидаги хотиралари, эшитган халқ эртаклари Мусавойни адолатсизлика ва ноҳақликка нафрат руҳида тарбиялайди, меҳнаткаш халққа меҳр-муҳаббат билан қарашга ўргатади. У ўзи туғилиб ўсган маҳалладаги бозор, расталардаги базозлар, бақоллар, дўкондорларнинг хатти-ҳаракатларини диққат-эътибор билан кузатар экан, уларнинг зикна, хасис, чайқовчи, текинхўр ва маккор кишилар эканлигини билиб, қалби ларзага келар эди.

Ойбек Мусавойнинг ўқиш-изланишларига чуқур муҳаббат билан муносабатда бўлади. Унинг ўқишда тиришқоқлигини, зехнининг ўткирлигини, қунт билан мутолаа қилишини, арабча сўз ва ибораларнинг қондасини келтириб ёқимли оҳангда талаффуз эта билишини маҳорат билан чизади.

«Болалик» киссасида Тўрғун, Аъзам, Аҳмад, Қодир, Ҳожи, Собир каби Мусавойнинг тенгқурлари ва ўртокларининг образлари ҳам берилган. Уларнинг ҳар бири ўз шахсий қиёфаларига эга. Қодир кўринишдан мўмин-қобилга ўхшаб туюлса-да, аммо жаҳлдор. Аҳмад ошиқбоз, тентакрок, Ҳожи мардикорнинг ўғли қувгина, Собир кичкина бўлса ҳам пишиққина. Уларнинг турмуш тарзи турлича. Каттароқ болалар ошиқ, чиллак ўйнайдилар, кичик болалар эса тол новдаларидан от қилиб минадилар. Бу

борада Турғун образи феъли атворидаги сергаплик, тоқат-сизлик, шартакилик билан бирмунча ажралиб туради.

Ойбек ўша давр ташвишлари болалар ҳаёти ва тақдирида ҳам маълум даражада акс этганлигини маҳорат билан тасвирлайди.

Ойбек ижодида «Зафар ва Захро» достони етакчи ўринда туради. Бу дoston Покистондаги дeҳқон ва ишчи оилалари, уларнинг болаларининг оғир ва азоб-укубатларга тўла ҳаёти ҳақидадир. Бундай оғир, машаққатли турмуш лавҳалари бадиий воситалар ёрдамида лирик-эпик шаклда ёрқин гавдаланади. Дoston қаҳрамонлари катта заминдорларга қул бўлишга мажбур этилган дeҳқон боласи Зафар, онаси билан кўчага улоқтириб ташланган ишчи кизи Заҳродир.

Шоир болалар ва уларнинг оилалари бошига тушган бахтсизлик ва қулфатларни ифодалаш орқали болаларнинг онги ва қалбида содир бўлган ўзгаришларни турли тасвирий воситалар асосида аста-секин оча боради, эркин, бахтли, озод ҳаёт йўлини тасвирлайди. Китобхон дostonнинг бошидаёқ Зафар мусибати мисолида покистонлик болаларнинг аянчли ҳаёти билан яқиндан танишади:

Зафар аста тентирайди, ёнса-да кун,
Ёши ўнда, жингалак соч, кўзи туйғун.
Эғнидадир парча латта, кир ва ямок,
Товонларин туёклаган кизгин тупроқ.
Орик, кучсиз қўлда чўлтоқ супурги бор,
Бошида гўнг сават, тентирар, битган мадор.

Дostonда қашшоқ дeҳқон оиласининг фожиали ҳаёти, солиқ тўловчиларнинг кўрс-қўполлиги-ю золимлиги, бойнинг раҳмсиз ҳамда қувлиги зафарлар оиласи мисолида кўрсатилади. Йўқчилик, ночорлик боис Зафар кишлоқ бойининг қули — югурдагига айланади.

Зафар шу тарика ёш бўлишига қарамай кўп оғир кунларни бошидан кечиради. Шоир Зафар образи мисолида боланинг қалбида золим бойларга, ҳадсиз зулмга қарши нафрати тобора кучайиб борганини кўрсатади. Зафар қанчалик оғир ҳаёт чангалига тушмасин, унда озодликка, бахтиёр ҳаётга эришиш умиди сира сўнмайди.

Ойбек Зафар ва Захролар ўртасидаги самимий дўстлик ришталарини, оғир ҳаётга, зулмга бўлган чексиз нафратларини хилма-хил ҳаётӣ бўёқларда гаудалантиради.

Достонда катталар образи ҳам берилган. Жумладан, Захронинг отаси «инглизга, ҳамма бойга душман» бўлгани учун қамалган, Захро икки укаси ва онаси билан ётоқдан қувилган. Бу икки тақдир орқали ижодкор Покистондаги миллионларча бошпанасиз аҳоли қисматини поэтик умумлаштиришга ҳаракат қилади. Захро «жин кўчалар» орқасида жойлашган парашют фабрикасининг икки юздан ортик ишчи оилалари муҳитида, «шамол кирмай, қилча ҳам қуёш тушмас, ғор сингари қоронғу, қора хунук бир уй»да яшайди. Унинг оиласи қанчалик машаққатли ҳаёт кечирмасин, қиз хотирасида отасининг айтган ҳақ сўзлари жонланади, озод меҳнат, ҳамма нарсага халқ хўжайинлик қилган, бахтиёрлик ато этилган, халқлар дўстлиги раванқ топган бир мамлакат ҳаётини ҳаёлидан асло нари кетказа олмайди:

«Биласанми, бир мамлакат дунёда бор,
Унда барча тенг ва эркин, ҳам бахтиёр.
Унда этар идорани ишчи-деҳкон,
У мамлакат олтин, халқлар бахтли ҳар он...
У мамлакат ишчи-деҳкон учун азиз,
Чин курашиб шундай бахтни топармиз биз.
Қизим, ёнсин юрагингда умид-юлдуз,
Биз ҳам бир кун қайғуларни унутармиз!»

Достон ниҳоясида Покистон меҳнаткашлари ҳам чинакам озодликка ва тўла мустақилликка фақат кураш йўли билан эришиши мумкинлиги ўзига хос йўсинда ифода этилади:

Эрк, ҳақиқат инсонлари айлар кўмак,
Тинчлик учун курашчилар сенга керак.
Покистоннинг болалари — етгай муддат —
Сизни эркин, бахтли ҳаёт кучгай албат!

Хулоса қилиб айтганда, Ойбек юкоридаги каби асарлари билан ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди. У ўзининг бундай асарлари билан болалар адабиётининг севимли куйчисига айланиб қолди.

УЙҒУН (1905—1990)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган қалам соҳибларидан бири Уйғундир. Унинг кичкинтойларга бағишлаб яратган «Қорбобо», «Ҳадя», «Баҳор ва мен», «Икки она» ва бошқа шеърӣ тўпламлари болалар адабиётда етакчи ўринда туради. Шоир болаларга атаб ёзган барча катта-кичик шеърларида ўқимишли, она-Ватан ва меҳнатни жон-дилдан севган чин дўст, ростгўй, софдил болаларнинг хис-туйғуларини ифодалайди, ёшларнинг Ватанимизнинг гўзал табиати, бойликлари ва кишиларимизнинг ажойиб фазилатлари билан таништиради.

Шоир болаларга бағишлаб ёзган барча шеърларида мавзуни ўзига хос жиҳатдан акс эттиришга ҳаракат қилади. Шоирларимиз томонидан куйланган она-Ватан мавзуини ўзига хос тарзда ифода этади. Шу жиҳатдан унинг «Икки она» шеъри характерлидир. Шеър қаҳрамонининг икки онаси бор: бири унга оқ сут берган; иккинчиси эса ўз бағрида авайлаб парвариш қилган. Иккала онаси ҳам азиз, муқаддас ва мўтабар. Бири — унинг тукқан меҳрибон онаси бўлса, иккинчиси — жонажон ватани. Лирик қаҳрамон ана шу бир-биридан мўтабар икки онаси билан ғурурланади, фахрланади. Ўзини боққан, тарбиялаган бу икки она олдида бир умр қарздор. Зарур бўлиб қолса улар учун қурбон бўлишга ҳам тайёр:

Бири тукқан онамдир,
Иккинчиси хур Ватан.
Иккисига баробар
Қурбон бўлсин жону тан.

Уйғун болалар адабиётда ватанпарварлик тўғрисида кўплаб шеърлар ёзган шоир сифтида эъозланади. Масалан, «Менинг акам», «Чегарачи», «Садоқат соқчилари» каби асарлари бунга мисол бўла олади. Бу шеърларда чегара соқчиларининг ўз постларида сергак туриб, уни қўриқлаётганини ва жангчиларнинг Ватан олдидаги қаҳра-

монликларини тасвирлаш орқали болаларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялайди.

Болаларнинг она-Ватан олдидаги муқаддас бурчи, фидойилиги, эътиқоди ва садоқати шоирнинг «Қасос» (1944) асарида янада чуқур ифодасини топган. Асарда муқаддас Ватан, душманга нисбатан нафрат, ғалабага комил ишонч гоёси ифодаланади.

Шоирнинг «Қизалоқнинг ўлими», «Ўғирланган ҳусн», «Инсон» каби бир қатор шеърларида мудҳиш уруш даҳшатлари ва ёш гўдаклар тақдири ҳақида ёзилган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашистлар томонидан қанчадан-қанча шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди, кишилар жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлди, неча-неча бегуноҳ гўдаклар ота-онасидан тирик етим қолди, қанчалари фашист газандаларининг қўлида ҳалок бўлди.

«Қизалоқнинг ўлими»да ана шундай мудҳиш ва фожияли кўринишлардан бири қуйидагича тасвирланади:

Қаранг, бу манзара нақадар мудҳиш,
Тилка-тилка бўлинган юрак бурдаси:
Жонсиз онасининг конли кўксиди
Ётар чақалоқнинг кичик мурдаси.
Пахтадай юзлари... жажжи қўллари...

Уйғун табиат ва фасллар куйчиси сифатида эъзозланади. Серқуёш Ўзбекистоннинг бир-биридан ажойиб фаслларининг ўзига хос фазилатлари, хосияти, жозибаси шоирнинг «Баҳор», «Баҳор ҳақида», «Куз келди», «Қор», «Ёз», «Қорбобо» каби қатор асарларида зўр ҳаяжон билан куйланади. Уйғун фаслларнинг ўзига хос бетакрор сирларини болаларга турли усуллар билан уларнинг ёши, савиясига мос ҳолда содда, ихчам ва жозибали мисраларда ифодалаб беради. Уларни ҳаётдаги турли-туман муаммолар билан таништиради, фасллар шоирнинг ниятини амалга оширишда бир восита саналади. Шоир фасллар ва уларга хос бўлган ўйинлардан ўз қаҳрамони — болаларнинг руҳиятини очиш ва уларнинг характерини кўрсатишда унумли фойдаланади. Мана, унинг «Фасллар» шеъри:

Йилимизнинг салмоқдор иши
Тўрт фаслга текис бўлинар:
Қиш тайёрлар, баҳор экади,
Куз йиғади, ёз тарбиялар.

Шоир ҳар фаслнинг хислати ва фазилати инсон меҳнати билан гўзал эканлигини «Баҳор» шеърисида яхшигина тасвирлаб беради:

Боғбон чиқар боғига,
Чўпон кетар тоғига.
Бол арилар ғувиллаб,
Қўнар гул япроғига...
Сувлар шилдираб оқар,
Қўшиғи дилга ёқар.
Бизга шодлик келтирдиг,
Салом сенга, гул баҳор.

Болалар учун турли-туман қушларнинг учиб келиши ҳам, дала ва қирларнинг гул ва майсага бурканиши ҳам, ранг-баранг жониворларнинг пайдо бўлиши ҳам номаълумдек кўринган бу ҳодисаларни уларга тушунтирмоқчи бўлган фикрини, ғоясини кўп ҳолларда баҳор билан боғлиқ ҳодисалар орқали тасвирлайди. Бу борада «Гул ўтқаздим боғимга», «Қушлар келди», «Бойчечак», «Булбулга», «Лайлак» каби шеърлари характерлидир.

Шоир қушларга аталган шеърларида болаларни қушлар оламига олиб киради, қушлар баҳор элчиси эканлиги, қушлар билан олам янада гўзаллашиб яшнаши, уларнинг сайраши болаларга завқ-шавқ бағишлашини жозибали мисраларда тараннум этади.

Уйғун қиш фасли ҳақида ҳам анчагина бадийй пишик шеърлар ёзган. Болалар ҳамма фаслларни, жумладан, қишни ҳам жуда севадилар. Чунки бу даврда болалар ўйнайдиган ўйиннинг турлари кўпаяди. Айниқса, болаларнинг энг сеvimли арча байрамлари ҳам қишда бўлади. Ҳар бир бола учун арча байрамида иштирок этиш бир олам қувонч бағишлайди. Шунинг учун шоирларимиз болаларга атаб ёзган асарларида арча, қорбобо, яхмалак, чана учиш, қор ўйинини завқ билан тасвирлайдилар. Уйғуннинг «Қиш», «Қорбобо», «Арча», «Холик кўрқоқ», «Янги йил қўшиғи» каби шеърларида ҳам қиш фасли ўзининг бутун гўзаллиги билан намоён бўлади.

Уйғун адабиётимизда табиат манзараси тасвирининг моҳир устаси сифатида танилган. Бу унинг болалар учун

ёзган шеърларида ҳам якқол кўринади. Шоир «Баҳор» шеърисида:

Осмон тиниқ кўк шоҳи,
Ок булут кезар гоҳи,
Гулларга кўмилади
Кандак ўрикнинг шоҳи.—

деб Ватанимиз хуснига хусн кўшаётган баҳор гўзаллигини тараннум этади ва болалар қалбида шодлик хисларини кўзгатади, меҳнатга бўлган ғайратини янада оширади:

Сувлар шилдираб оқар,
Кўшиғи дилга ёқар.
Бизга шодлик келтирдинг,
Салом сенга, гул баҳор!

Уйғуннинг мактабгача таълим ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган шеърларидан бири «Лайлак»дир. Шоир:

Лайлак келди ёз бўлди,
Қаноти қоғоз бўлди. —

деб уни ёз элчиси эканини болаларга соддагина тушунтиради ва лайлак келиши билан болалардаги табассум, шодлик хисларини таъсирли ифодалайди. Шоир болаларга лайлакнинг бутун қиёфасини қуйидагича чизишга интилади:

Лайлакнинг бўйи новча,
Тумшуғи бор тарновча
Лапанглайди учганда,
Уясидан кўчганда.
Узун экан оёғи,
Худди чолнинг таёғи,
Қаноти ола экан,
Сайрашга бало экан.

Кичик мактаб ёшидаги болалар кўпгина нарса-ходисаларни тушунавермайдилар, лекин уларни билишга, тушунишга қизиқадилар. Уйғуннинг «Лайлак», «Гулдор капалак», «Бойчечак», «Қушлар келди» каби шеърлари шу жиҳатдан характерлидир. Шоирнинг бу каби шеърлари

кичкинтойларни паррандалар, ўсимликлар ҳаёти билан таништиради.

Шоирнинг «Гулдор капалак» шеъри бу жиҳатдан таҳсинга лойиқ. Аҳмад даста-даста гуллар териб, дўстларимни хурсанд қилай, деб боққа киради. Аммо у ўзига нота-ниш ҳодисага дуч келганидан ҳайратга тушади:

Узаман деб кўл чўзувди
Гул тўсатдан учиб кетди.
Аввалига шошиб қолди,
Аҳмад бирдан чўчиб кетди.

Шоир Аҳмад узмоқчи бўлган «гулнинг учиб кетганида» болада туғилган ҳаяжон ва ички ҳолатидаги ўзгаришни жуда усталик билан ифодалаб, китобхонда ёқимли руҳий кечинма уйғотади. Кейинчалик шоир бу воқеанинг сабабини болага тушунтириб беради:

Кейин билса, гул дегани —
Гул эмас, бўлак экан,
Чўп бошига қўниб турган
Гулдор капалак экан.

Шоир «Бойчечак», «Кушлар келди» шеърларида табиатнинг ажойиб гўзаллигини тасвирлаб, болаларга Ватан ва унинг табиатига муҳаббат туйғусини сингдиради:

— Йўқ, бойчечак, сендан асло кулмаймиз,
Хотиржам бўл, сени сира юлмаймиз.
Хавас билан юзларинга қараймиз,
Бизлар сени қўриқлашга яраймиз.
Шафқат билан бошларинг силаймиз,
Сенга узоқ умр тилаймиз.

Уйғун болаларнинг табиат гўзаллигига бўлган муҳаббатини уларнинг паррандаларга бўлган меҳридан ажратиб қарамайди:

Кушларим, хой кушларим,
Қаноти кумушларим,
Меҳмон бўлиб қолингиз,
Боғимда дам олингиз.

Шоир болаларнинг кушларга бўлган меҳрибонлигини «қаноти кумушларим» деб эркалашида кўрсатса, уларни энг азиз меҳмон сифатида улуғлайди.

Шоир ўзининг кўпгина шеърларида ҳар фаслнинг ўзига хос гаштини шоирона тараннум этади. Ёзнинг тўкин-пишиқчилигини («Ёз»), кўркам, чамандай оромгоҳларда қувнаб дам олаётган бахтиёр ёшларни («Лагерда»), қуёш нурида, сув қўйнида яйраб-яйраб сузиб юрган шўх болаларни («Сув кучоғида») қаламга олиб, уларнинг севинчли кайфиятлари орқали ёзнинг нақадар нашъали эканлигини ёзади. Бундан ташқари, шоир ёзнинг гаштини унумли меҳнатда деб ҳисоблайди. Бу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Уйғуннинг «Хандалак», «Ишқомда узум пишди», «Теримчи қиз қўшиғи» шеърлари ўзбек болалар адабиётида алоҳида аҳамиятга эга.

Шоир «Хандалак» шеърида хандалакнинг шакли ва рангини: «Усти йўл-йўл, сарик-кўк беқасамга ўхшайди» деб бола кўз олдида тасвирлаш билан бирга унинг тилни ёрар ширинлигини ҳам моҳирона ифодалайди. Айни чоқда, ширин-шакар хандалакни, «шарбатларга тўлиб» тошган узумларни етиштирган бободехқон меҳнатига болаларда муҳаббат уйғотади ва бундай меҳнатнинг роҳатини тўлқинланиб қуйлайди:

Олиб келиб сўйганда
Шарбати оқиб кетди.
Еган чоғда меваси
Жуда ҳам ёқиб кетди.

Шунда тоза севиндим,
Ёзда қилган ишимга,
Уни канд, асал қилган
Яхши парваришимга...

Уйғун ижодида фольклор мотивлари яққол сезилиб туради. Унинг Навоий, Гулханий, Ҳамза асарларидан таъсирланган ва халқ оғзаки ижодидан руҳланган ҳолда яратган «Ёлғончининг жазоси» эртақ-достони ёш китобхонлар муҳаббатини аллақачон қозонгандир.

Гарчанд бу асарнинг сюжет чизиғи «Шер ва дуррож»-га ўхшаб кетса-да, дostonда бутунлай бошқа воқеа, бошқа образлар талқин этилади. Унинг асосий образларидан бири — Холвой ёлғончи, хасис бой тимсолида гавдаланади. У бойлик кетидан қувган кимса. Шунинг учун ҳам «ишонмасдан чўпонга, ўзи боқарди қўйни».

Холвой қўй боқиб юриб, бир куни сахарда жуда зерикади, нима қиларини билмай, одамларни синаб кўрмоқчи бўлади:

— Дод келинлар, келинлар!

Югуринлар, елинлар!

Қўйимга тегди бўри,

Қуриди қўйнинг шўри!

— дея овози борича бақиради, додлайди. Одамлар ширин уйқуларини бузиб, «қўлга таёк олишиб, чопиб, чарчаб, толишиб», ёрдамга етиб келадилар. Лекин бой қувончини сезган оломон ундан қаттиқ ранжийди. Холвой халқ қаҳр-ғазабига дучор бўлади, ўзига ишончини йўкотади. Бошқа куни қўйларига чиндан ҳам бўри текканда ҳар қанча бақириб-чақирмасин, ҳеч ким ёрдамга келмайди.

Бўрилар, ҳатто, бойнинг ўзини ҳам еб қўйишига оз қолади. Алданган халқ эртаси куни бу воқеани кўриб, Холвойга ачинмайди.

Аксинча:

Зарарларинг қўп бўпти,

Ажаб бўпти, хўп бўпти!

Ёлғончига шу сазо,

Шунга лойиқ жазо!

— деб таъна тошини ёғдиради.

Хуллас, Уйғуннинг болаларга атаб ёзган асарлари улар характери, орзу-умидлари, қизиқишларини ўзида мужассам этиши билан қадрли.

ҲАМИД ОЛИМЖОН (1909—1944)

Ҳамид Олимжон ўзбек болалар адабиётини ривожлантиришга баракали хисса қўшган улкан истеъдодлардан биридир. У «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» каби эртак-достонлари, «Болалик», «Хулкарнинг шеъри», «Самолёт», «Лола», «Ватан», «Она ва ўғил», «Зафар достони», «Жангчи Турсун» ва бошқа асарлари билан ўзбек болалар адабиётининг хазинасига муҳим хисса қўшди.

«Ҳамид Олимжон ёшлигида соғлом, шўх, зийрак» (Сарвар Азимов), интилувчан бола бўлган. У ҳозирги болаларнинг келажакдаги порлоқ ҳаётини шўх, қувноқ руҳда қуйлайди.

Бўлажак шоир Ҳамид Олимжон Жиззахдаги Наримонов номли мактабни тамомлагач, Самарканд педагогика билим юртига кириб, ўқишни давом эттирди. Ғоят тиришқоқ ва қунт билан ўқиган Ҳ. Олимжон давр ҳаёти ва интилишларини қуйидагича шеърга солади:

Кунлар ўтди.
Шаҳар бизни
Олов кўзли,
Темир танли
От билан
Кўкрагига чақирди...
Ёш кўнгиллар,
Поёни йўқ хисларни,
Йўлга сепиб,
Сўнг завқларга толдилар,
Йиллар учиб кетдилар,
Кўп баҳорлар
Канот ёзиб,
Тилакларга етдилар...

Шеърда болаларга хос интилиш, орзу-умидлар, келажакка бўлган ишонч туйғулари образли мисраларда табиий ва самимий ҳолда намоён бўлади. Шоир турли ҳаётий, ҳаққоний тафсилотларда, бой ифода воситаларида болаликка хос хусусиятларни ғоят завқли мадҳ этади.

Шоир «Хулкарнинг шеъри» асарини қизи Хулкарга ба-
ғишлайди. Хулкар образида кичкинтойларнинг ажойиб
фазилатларини тасвирлайди. Шунга кўра, асар умумлашма
моҳиятга эга.

Шеърда Хулкар «Меҳнат узра қаноти»ни ёзиб, «Оқ
қушларнинг ўлкасида юриш»ни истайди. Бирок бунга осон-
лик билан эришиб бўлмайди, албатта. Бунинг учун кунт
ва чидам билан ўқиш, илм-фан чўққиларини эгаллаш, тер
тўкиб меҳнат қилиш талаб қилинади. Шоир ўз жажжи
қахрамони олдига ана шундай муҳим, масъулиятли вази-
фаларни қўяди. Бу билан бола тарбиясида ўзининг масъ-
улиятини чуқур ҳис этган олижаноб ота — тарбиячи об-
рази кўз олдимизда яққол гавдаланади.

Шеърда шоир Хулкар тақдири мисолида болаларнинг
ёрқин келажаги ҳақидаги юксак мақсадни ифода этади:

Тўшаб алвон-алвон гиламлар,
Сенинг билан яшасин баҳор,
Сенинг билан хуш бўлсин дамлар,
Сенга доим шодлик бўлсин ёр.
Сени кўрса очилсин гуллар,
Сени кўрса ёнсин булбуллар,
Сени кўрган бари топсин жон,
Сен юрган ер кўрмасин хазон.

Шоирнинг «Лола» шеъри мактабгача таълим ёшидаги
болаларга бағишланган. Бу шеърда ҳам «Хулкарнинг шеъ-
ри»даги сингари шоир мақсади тўла мужассам этилган.
Шоир миллионлаб жажжи қизларнинг она-Ватан кучо-
ғида қувноқ ҳаёт кечириши ҳақидаги орзусини Лола тим-
солида ифодалайди. Шоир Лола яшаётган Ватанни гулга
тўла бир бўстон сифатида таърифлайди:

Лола бокчага чикиб,
Кечга қадар гул терди.
Этак-этак тўплади,
Ҳар кунгидан мўл терди.
Сочига гул боғлади,
Чаккасига тақди гул,
Елкаларидан ташлаб
Гулга кўмилди буткул.

Ҳақиқатан ҳам бу ёшдаги болалар гул-лолаларга ўхшаши, уларга худди гулларга ўхшатиб эҳтиётлик ва меҳрибонлик билан муомалада бўлиш зарурлиги таъкидланади. Шоир шеърни бекорга «Лола» деб номламаган. Бу маълум рамзийлик касб этади. Ҳар бир бола ўзига хос гулдир. Шоир ифода этаётган ушбу ғояни ҳаётининг эпизод — лоланинг гулзорда гул-лолаларга ўралганини ихчам чизиш орқали тасвирлайди. Айни чоқда, шеър китобхонда табиат гўзаллигига, она-Ватанга муҳаббат ҳисларини уйғотади.

Озод, эркин она-Ватанимизни жондан севган, эъзозлаган Ҳамид Олимжон «Ватан» шеърисида мамлакатимизнинг тенги йўқ куч ва қудратга эгаллигини, шу Ватаннинг фарзанди бўлганлигидан беҳад хурсандлигини ғоявий-бадий юксак мисраларда беради:

Шодлигим кўкка сиғмас,
Битмас бахтим бор маним,
Мени бахтиёр қилган
Шу енгилмас Ватаним.

Шоир боладаги она-Ватан билан фахрланиш сабабларини ҳам зўр эҳтирос билан чизади:

Душманга омон бермас
Ҳар бир аскар отган ўқ.
Дунёда меникидай
Катта ва зўр Ватан йўқ.
Ёвнинг ўқи ҳеч қачон
Аскардан ўтмайди.
Нишон олса осмонни,
Самолётда етмайди.

Албатта, бу мисраларда, шоир ишлатаётган муболағаларда ёш қаҳрамоннинг орзу-умидлари, тасаввурлари мужассам этилган. Одатда, болалар ўзлари меҳр қўйган нарсаларни «ўтда ёнмас, сувга ботмас» ҳолда кўришни орзу қиладилар. Шоир болаларга хос шу хусусиятлардан усталик билан фойдаланиб, уларда Ватандан фахрланиш туйғуларини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Ҳамид Олимжоннинг болалар учун ёзган шеърларининг деярли ҳаммаси ҳажм жиҳатидан ихчам, болаларбоп, ғоявий-бадий жиҳатдан мукамалдир. Шоир шеър

лари болаларга тез ва осонлик билан сингади. Содда ва ихчам мисралар, ўйноқи, жўшқин қофиялар, образли ифодалар, бадий тасвирлар, характерли, болаларбоп парчалар шеърларнинг қимматини оширади, кичкинтойларнинг тез ёдлаб олишларига имконият яратади.

Ҳамид Олимжон болалар учун ёзган шеърларида турли тасвирий воситалар, ажойиб ўхшатиш, сифатлаш ва истиораларни моҳирлик билан қўллайки, булар асарнинг ғоявий-бадий мукамаллигини таъминлабгина қолмай, китобхонларнинг сўз бойлигини, нутқини бойитади, уларда эстетик завқ-шавқ уйғотади.

Шоир болалигиданоқ халқ оғзаки ижоди намуналаридан баҳраманд бўлди. Эртақлар оламига уни бувиси олиб кирди. Буни шоир шундай хотирлайди:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим...
Бувимнинг хар киссаси,
Хар бир қилган хиссаси
Фикримни тортар эди,
Ҳавасим ортар эди.
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим.
Сеза олардим кучин,
Кўпи ёлғон кўпи чин.

Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодининг энг нодир асарлари, улардаги халқ донишмандлигининг ажойиб фазилатлари шоирни ўзига тортган, завқини оширган, адабиётга ҳавас уйғотган, бадият оламига киришига катта таъсир этган. Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди асарлари таъсирида «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» (1939) каби ажойиб дostonларини яратган.

Халқ оғзаки ижоди бўлмиш «Маликаи Ҳуснобод» эртаги асосида яратилган «Ойгул билан Бахтиёр»да шоир ватанни севиш, зулмга қарши ғазаб-нафрат билан курашни тарғиб қилади. Ботирлик, мақсадга эришиш йўлида саботли бўлишга ёш китобхонни даъват этади. Мақсадни ифодалаш учун шоир дostonда яхшилик билан ёмонликни, адолат билан зулмни, гўзаллик билан худбинлик дунёсини қарама-қарши қўяди. Бу ғоялар бир томондан Ой-

гул, Дархон, Тарлон образлари, иккинчи томондан, Жамбил ва Журжон хонлари образлари орқали ёритилади.

Халқ эртагидан фарқли равишда дostonда меҳнаткашларнинг озодлик учун қаҳрамонларча олиб борган кураши, уларнинг енгилмас иродаси ифода этилади:

Бирови ушлаб косов
Саваларди келса ёв.
Болтаси бор бирининг —
Ўлим келмас унга тенг.
Агар дуч келса шу чок,
Ағдарарди бўлса тоғ.

Асарда халқ кураши ва кўзғолони Дархон билан унинг кизи Ойгул бошчилигида намоён бўлади. Ойгул фақат гўзаллиги билангина эмас, балки жасур, меҳнаткаш, иродали, ақлли, халқпарвар, тадбирли аёл тимсоли сифатида ҳам чинакам халқ қаҳрамони даражасига кўтарилади ва ўқувчида унга нисбатан чуқур муҳаббат уйғотади. Ойгул образи золимларга нисбатан қазабкор, подшоларнинг молу дунёсидан кўра озодликни афзал кўрувчи, соф виждонли камбағал аёл тимсолидир.

Шоир халқнинг енгилмаслигини ўтга солса куймайди, қилич солса ўтмайди, милтиқ ўқи тешмайди, сувга солса чўкмайди каби халқчил ибораларда болаларга тушунарли ва қизиқарли тарзда ифодалайди. Буни Ойгулнинг сандиқ билан сувда оққанда, Жайхун балиқ ютганда ҳам тирик қолиши воқеаларида кўриш мумкин.

Ойгул кишини молу дунёсига қараб эмас, балки унинг ҳақиқий инсоний фазилатларига қараб севади. Шунинг учун у хон ва подшодан кўра «киличдай ўткир», аммо камбағал Бахтиёрни севади, унинг оиласига ғамхўрлик қилади, меҳнаткаш халқни оғир, машаққатли ҳаётдан қутқариб, озод, бахтли ҳаётга эриштиришда, «янги бир дунё» яратишда Ойгул халққа раҳбарлик қилади. Эзилган меҳнаткашлар Ойгулнинг яхши ниятларини қўллаб, уни амалга оширишга киришадилар. Натижада улар:

Болаларга саройлар,
Гўзал, озода жойлар,
Ҳар кадамда бир бўстон.
Ҳар ерда бир гулистон. —

яратадилар.

Шоир Ойгулни ўз эл-юртини чин дилдан севган, мамлакат ободончилиги учун тинмай курашган ватанпарвар ва халқпарвар аёл сифатида улуғлайди, зотан, унинг раҳбарлигида, кўпчиликнинг кучи билан камбағал ва қуларнинг ватани — Сусамбил «жаннатга тенг ўлка бўлди». Камбағалларни ва уларнинг болаларини озод, бахтиёр ҳаётга эриштиришда халққа раҳбарлик қилгани учун Ойгулни эл жондан севади.

Асарда Ойгул шахсий қиёфада гавдалантирилади: у душманга нисбатан қаҳр-ғазаби қайнаб тошган, яхшиликка яхшилик қайтаришни ўзи учун бир бахт деб биладиган шахс ва ҳарбий таълимни жуда пухта эгаллаган жасур, қаҳрамон аёл сифатида ҳам халққа ардоқли. Бу жиҳатдан у китобхонга жасур аёл — халқ қаҳрамони Тўмарисни эслатади.

Шоир Ойгулнинг ватанга ва халққа қилган зўр хизматлари учун уни қанча-қанча эл севганлигини тасвирлар экан, унинг гўзал ва ёқимли тасвирини маҳорат билан чизиб, китобхоннинг меҳр-муҳаббатини яна бир бор оширади.

Ойгул туриши билан
Сарой чараклаб кетди.
Ҳамма ёқ бўлиб равшан,
Уйлар яраклаб кетди.
Ой деганда юзи бор,
Кун деганда кўзи бор,
Бир гўзал киз қаршида
Бебаҳо эди жуда.
Қалдирғоч кошларидан,
Тўниб карашларидан
Ҳаёт сочилар эди,
Гуллар очилар эди...
Ой деганда юзи бор,
Кун деганда кўзи бор,
Гўзал, доно Ойгулни, —
Бу барно баҳор гулни
Эл севар эди жондан.

«Ойгул билан Бахтиёр»да кекса Дархон образи ҳам диққатга сазовордир. Дархон жабр-зулмга қарши озод-

лик учун кураш олиб борган исёнчиларнинг бошлиғидир. У зўр иродали, зулмга ва ноҳақ қон тўкишга қарши курашувчи исёнкор сифатида тасвирланган. Шоир унга хос исёнкорлик сабабларини шундай шоирона тасвирлайди:

Дархон сўз бошлаб деди:
«Мен ва кизимдан бошка
Ўлмаган кул қолмади,
Кириб шунчалик ёшга
Кўрмовдим шунча қонни,
Шунча зору фиғонни.
Эл хону монин буткул
Сен ўт ёқиб этдинг кул.
Сендай қонхўр золимдан
Қолмасин деб бирор зот,
Бош кўтардик, зулмдан,
Бўлмоқчи эдик озод».

Бу мисраларда шоир Дархон исёнининг сабабини баён этибгина қолмай, Жамбил хонининг золимлигини ҳам фош этиб ташлайди, беҳисоб гуноҳсиз кишилар қонининг тўкилишига сабабчи бўлган хонга нисбатан китобхонларнинг нафратини оширади.

Хон Дархонни ўлимга маҳкум этган чоғда ҳам, у ўз мақсадидан қайтмайди, келажакка, озодликка катта умид билан қарайди:

...Лекин бу гал бўлмади,
Аммо тилак ўлмади:
Бир кун сани йиқармиз
Ва қабрга тикармиз.

Камбағалларнинг бахтга эришиши, юртга бош бўлиб, уни обод қилиши ва тинчликни сақлаш ғоясини шоир Бахтиёр образи орқали ифодалайди.

Асарда Бахтиёр образи халқ қаҳрамонларига ҳос хусусиятларга эга шахс сифатида тасвирланади. Шоир уни «Чинордай қоматдор», «Кўкраги офтобни яширган», «Қиличдай ўткир, Рустам каби зўр» каби эпитетлар билан гавдалантиради.

Шу тариқа Ойгул ва Бахтиёр — оддий меҳнаткаш халқ вакиллари — халқ озодлиги курашчилари даражасига кўтарилади.

Асарда Ойгул ва Бахтиёр бошчилигида ўз бахтига эришган, мақсадига етган меҳнаткаш халқ вакиллари ҳам кўрсатилади. Шоир меҳнаткашларни хамиша эзиб, хўрлаб келган, ватанни харобага айлантирган хон ва подшоларнинг ёвузлигини ҳам моҳирона фош этган.

«Тани заҳарга ботган Жамбилнинг золим хони» шулардан биридир. Жамбил элининг хони Дархонни ўлдиргач, Ойгулга «менга хотин бўлурсан» деганда, Ойгул:

Тақдирим ёр бўлса-ю,
Фурсат қулай келса-ю,
Сени агар ўлдирсам,
Танангга ханжар урсам,
Дунёда энг бахтиёр,
Одам бўлардим, номдор, —

дея ғазаб билан унга тик қарайди.

Шоир «кутуриб қаҳри келди, илондай заҳри келди» каби аниқ ўхшатишлар орқали хоннинг золимлигини яна ҳам яққолроқ кўрсатади.

Ҳамид Олимжон бу дostonни ёзишда халқ оғзаки ижодининг энг яхши анъаналаридан усталик билан фойдаланган. Шунинг учун шоир эртақдаги парчаларга ижодий ёндашиб, бир қатор образларни (масалан, қул Тарлон образи) ҳам киритади. Айни чоқда, асарда халқ — буюк кучдир, деган мазмун етакчилик қилади. Асар ғоявий-бадий жиҳатдан ниҳоятда мукамал. Дostonда хилма-хил манзаралар, чуқур ички кечинмалар кенг лирик-эпик тарзда кўрсатилган.

Ҳамид Олимжоннинг ғоявий-бадий жиҳатдан баркомол бу дostonи болаларни ватанпарвар, қаҳрамон, жасур, ўз халқига содиқ қилиб ўстиришда катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон маданияти, адабиёти ва унинг энг муҳим қисми бўлган болалар адабиётининг юксалишига катта ҳисса қўшган шоир Ҳамид Олимжон болаларнинг ҳам сеvimли шоири бўлиб қолди.

ЗАФАР ДИЁР (1912—1946)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёрсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, кўшиқ, достон, хикоя ва пьесалари ёш китобхонга катта эстетик завқ-шавқ бағишлаб келмоқда. Катта истеъдод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самсоқтепа қишлоғида камбағал дехкон оиласида туғилди. 1916 йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Зафарнинг отаси далада, онаси эса босмахонада меҳнат қиладилар.

1927 йилда Зафар тўликсиз ўрта мактабни битиради ва Самарқанддаги Наримонов номи педагогика техникумига ўқишга киради. Техникумда кўпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилади. Унинг дастлабки шеърӣ машқлари билим юрти деворӣ рўзномаси саҳифаларида кўрина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида унинг ёшлар газета ва журналларида илк шеърлари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеъри ёш шоирларнинг «Қурилиш куйлари» деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеърлар тўлами ҳам «Кўшиқлар» номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлай бошлади. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётӣ, пухта бўлишида ижобӣ роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, хикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга қайтади ва ҳозирги «Тонг юлдузи» газетасида адабий ходим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқишни давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини кунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинтойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш,

ўрганиш зарурлигини дилдан хис этади. «Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан. Бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиш учун тинмай ижодий изланишдаман».

Ўша йиллари газетада Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсдаликларида шундай ёзади: «Мен Зафарни ўйласам уни нукул шод-хуррам болалар қуршовида, қувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурдоналари ёғилаётгандай кўраман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаблар ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овоз билан ўкиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўхшатиб декламация қилар, болаларга ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини кўпроқ севиб қолганларини кўрар, болаларга ёқтириш учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фахмлаб оларди. «Биз болаларга нукул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туришимиз керак», дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машхур асарларидан бири бўлган «Машинист» достонини яратди. Достондаги Ашур образи бахтиёр ёшларнинг фазилатларини умумлаштиришга бағишланган.

Мактабда ўқиш Ашурни ҳунарли қилиш билан бирга, унинг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга садоқатли, ҳар доим олға интилувчи илғор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун дoston қаҳрамони ўз умрини Ватан йўлига тикишга тайёр туради:

Севинаман, хали ёшман, кўп яшайман
Бу ўлканинг саодати — бахти учун.
Яна ўкиб, яна кулиб кўп яшайман
Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.
Ҳа! Мамлакат шундай ваъда берай сенга:
Бутун умрим сенинг порлоқ хаётингга!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан суғорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйғуларини

ни акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсон ва табиат муносабати мавзусидир. Шу жиҳатдан унинг «Тантана» шеърлар тўплами (1938)даги кўплаб шеърлари характерлидир. «Бинафша», «Навбахор», «Кушлар ҳақида кўшиқ», «Капалак» сингари шеърлари ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман кушларни севган шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳам она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда кушларга муҳаббат ҳиссини уйғота оладиган қувноқ вазн, ўйноқ мисралар яратади. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такроридан, мисраларни эса Маяковскийчасига тизиб, тасвирнинг оҳангдорлик жарангини, кучини янада оширади:

Хой кушлар,
кушлар,
кушлар,
Қанот қоқиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортиқ ёқади
Қувноқ кўшиқ — куйингиз!

(«Кушлар ҳақида кўшиқ»).

Шоир болаларнинг табиат ходисаларига, ҳашарот-у жониворларга, айниқса, капалакка кизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос сўз ва оҳангда ифода-лаб, ҳаётга диққат-эътиборини оширади, кучли завқ уйғотади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйғуларни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Уч, уча бер, уча бер,
Гўзал боғчам — гулшанда.

Сира озор бермайман,
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак;
Дўст бўлайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайин андек!

(«Капалак»).

Зафар Диёрнинг «Бинафша» шеърини ёддан билмаган ўқувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўкилиши, кофияларининг жарангдорлиги билан ўқувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша,
Кулишларинг чиройли;
Богимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг «Мамлакат», «Казбек», «Тилсиз ўрток», «Мадриддан келган меҳмон» каби шеър ва дostonлари шоир ижодининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-харакатларини, орзу-интилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг «Кел, учайлик шимолга» шеъри ғоят характерлидир. Бунда шоир «Қуёш тушмайдиган» кутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимолий кутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуғ мақсадларга эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллаши кераклигини чуқур англайди. Буни шоир моделча яшаш жараёнида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйғотади:

Ёш бўлсам ҳам майлига
Қанот боғлаб учайин;
Муз саҳроси Кутбнинг
Сирия мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,

Тайёрмисан сафарга?
Фикрим сенда хамиша,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довурак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб кутб йўлини очганлиги билан болаларни таништириб, уларни чкаловлар каби мард учувчи бўлишга ундайди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва кизиқишини кизгин кўллаб-куватлайди, улардаги олий ҳис-туйғуларни ўстиришга, ватанпарварлик ҳисларини таркиб топтиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйғуларни бадийий содда, таъсирчан ва мазмундор мисралар билан ифодалайди:

Бутун дунё англасин
«Бир моделист кепти,—деб
Янги авлод байроғин
Кутб узра тикди, —деб».

Шеър боланинг келажакда орзу-умидига эришишига бўлган зўр ишонч билан тугайди. Бу асар болаларни илм ва хунарга муҳаббат, тинмай олға интилишга чакирик руҳида тарбиялаши жиҳатидан катта аҳамиятга эга.

Замондошларимизнинг янги кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, мўл-кўл ҳосил олиш ва қишлоқларни ободонлаштириш ишида олиб бораётган курашлари «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса» дostonида очиб берилган.

Зафар Диёр дostonда сахро-чўллардаги шамолнинг ваҳимаси ва унинг аянчли тасвирини чизиб, китобхон диққатини асарга жалб қилади. Дoston эртак шаклида, болаларбоп усулда ёзилган. Шоир сахроларнинг «Қашқир каби увилловчи», «Бойқуш каби ҳувловчи» даҳшатли шамоллари одам—табиат душмани эканини образли мисраларда ёритади. Бундан кейин шоир ҳаётни гўзал, сахро-чўлларни обод қилишда сувнинг қадрини жуда яхши билган кенг ўтлоқни жонлантириб сўзлатади ва у ерларда «гул ҳаёт» қуриш ғоясини олға суради. Кенг ўтлоқ юксак тоққа мурожаат қилади:

Не бўлармиш бизнинг ҳам
Кўксимиздан кетса ғам.
Бу ғам сувсиз кетмайди,
Сувсиз яра битмайди...
Мен сувингдан куч олсам,
Тентак елдан ўч олсам,
Узоқ йиллар хўрланган,
Қақраб тошга айланган
Кўксим бўларди обод,
Бошланарди гул хаёт...
Талабимга еткур тоғ,
Бер сувингдан, жон ўрток!

Юксак тоғ ҳам чорасизликдан ўз дардини — сувни кенг ўтлоққа элтиб беролмаслигини ўкинч ва алам билан сўзлайди.

Шоир энди болалар фикрини бошқа нарсага — дунёда онгга, қудратга эга бўлган инсон ва унинг таърифига буради. Зафар Диёр инсоннинг куч-қудратини содда, мазмунли, ширали, болалар қалбига тез етадиган ибораларда ифодалаган:

Бу мардлик ва махорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошдир,
Уларга хос қўлдошдир.
Бутун борлик — табиат
(Бу сўзларим хақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковати, куч-қудрати хақида фикрлар экан муболағага зўр беради, инсонни хатто, табиатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқиба-тидир. Негаки, «Сирдарёнинг жиловланиши» бугунги кунда халқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтганда, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик хатти-ҳаракатлари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлако кераксиз ёки зарарли асар экан, деган хулосага келмаслик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яра-

тувчиликка, табиат билан инсон муносабатида мухаббат туйғулари бўлиши лозимлигига ундайди. Бу фикрини ифода этишда шоир янги усул — тоғ ва ўтлоқларни жонлантиришдан фойдаланади:

— Хой, мард ўрток, мард ўрток...
Қара қанча кенг ўтлоқ
Сувсизликдан дили доғ,
Унинг охин ўчириб,
Чаманзорга айлантир,
Мангуликка шодлантир.

Достонда шу тариқа халқимизнинг азалий орзуси — чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш орзуси ўзининг бадий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг ғоявий-бадий мукамаллиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши халқ эртақларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни ғоят таъсирчан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадий-тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлоқ, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақидаги «Битта тўйиб сув ичсак», «Сув бер, менга сув бергин», «Кўксимдан сўнг гул тергин»; саҳро ва унинг шамоли тўғрисидаги «Энг ғазабли, энг ўчли, харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман»; давр кишиларининг куч-қудратига оид «Чинордек зўр қомати, Гўрўғлидек савлати» каби тасвирий воситаларга бой мисралар фикримизнинг далилидир.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга мухаббат руҳида тарбиялаши билан муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуига бағишланган. Ана шундай асарларидан бири «Кичкина боғбон ҳақида достон»дир. Достонда болалар ва ёшлар дов-дарахтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу ғоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қаҳрамон отаси билан биргалашиб мевали дарахтларни парвариш қилишга, «Кўлда кичик кетмон» билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр ғайрат ва катта иштиёк билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт пишиб, мўл-қўл хосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага қарамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўзлари орқали болаларга ибрат бўладиган фикрни айтади:

– Бу йил эса Шотурсун
Ғайратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Ахволимни сўрмадинг,
Окламадинг танамни;
Курт-кумурска талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли ахволи Шотурсунга каттик таъсир қилади ва у ўз хато-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айтилган, «Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман» деб, ғайрат билан иш олиб боради. Зафар Диёр ўқувчида Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўртак олишга чақиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда «Шеърлар» номи билан босилиб чиқди. Унинг бу тўплами мавзу жиҳатидан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажралиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукамал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта, баркамол асарлар яратиш йўлида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўпламдаги «Амударё бўйида» шеърисида шоир ўлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан чизган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулиятли ва фахрли бурчи билан таништиради.

«Қутб қўшиғи» шеърисида эса шоир олам яратилгандан буён ҳеч ким бориб кўрмаган қутбни эгаллаган бугунги кишиларнинг жасорат-у куч-қудратини зўр муҳаббат билан куйлайди.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат ғояларини илгари суради. Буларни ватаннинг

муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундайди. Бунинг учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асосларини чуқур эгаллашлари зарурлигини уқтиради. Бу гоёни «Китоб, менинг дўстимсан» шеърисида шундай тасвирлайди:

Варакласам бир бошдан
Қувнаб баҳрим очилур,
Олтин харф-сўзлардан
Тотли маъно сочилур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онгига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир ҳикоят сўзлайди,
— Ўқиб, одам бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, ғамхўр ўртоғи деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли қиёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳадя қилиб илм-фан,
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ англантиришда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: «Баҳтим кулар китобдан», «Қувнаб баҳтим очилур», «Ёш ўйноқи кўзларим шуур олар китобдан» каби истиораларни ишла-тиб, шеърнинг бадиий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳозирги «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг «Ғунчалар», «Серқуёш ўлка», «Она қўшиғи», «Бизнинг оила», «Қаҳрамон», «Танкист», «Улуғ байрам», «Қурол беринг менга ҳам», «Қаҳрамоннинг келиши», «Биз яшамок истаймиз», «Қўриқчиликда» сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, баҳордан олган қувончини «Баҳор келди», «Орзу», «Қалдирғоч», «Қушлар ҳақида қўшиқ», «Бинафша» каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, енгил қофияли, ўйноқи мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси тараққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти ҳақида «Бахтли ёшлик», «Ёш ватанпарварлар», «Омонат», «Уч оғайни» каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришга ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчилардан. Унинг «Жўнатиш», «Чўпон қизи», «Ножўяликлар» каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг талаб-эҳтиёжлари ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, руҳиятини пухта билганлиги учун болаларнинг ёшига, онг-тушунчасига мослаб, гоёвий-бадий жиҳатдан пишиқ асарлар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширали тилда, ўйноқи вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг қўшиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуғ юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фахрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятли, ватанпарвар кишилар бўлиб етишишлари учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади, уларда ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини ўстиришга катта эътибор берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ бағишлади, уларни ўқиш-ўрганиш ва камол топиш учун курашга руҳлантирди.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър ва қўшиқ, дoston ва эртаклари билан жуда катта ҳисса қўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқийдилар ва юксак кадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърятининг тараққиётида Қуддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Қуддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш дехқон оиласида дунёга келди. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдурахмонбеков анча саводли киши эди. У дастлабки маълумотни отасидан олди.

1925 йилда отаси вафот этгач, Қуддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеъри «Чувалачи» майдонга келади ва бу ерда чиқадиган «Қуёш» номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларидаёқ бўлажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадиий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Тошкент кишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг «Тонг ўйини», «Паранжи», «Аҳмад ва асалари», «Селекция станцияси» номли шеърлари вақтли матбуотда босилиб чиқади.

1931 йилдан Қ. Муҳаммадий мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги хаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Муҳаммадий қалбида бир умр ўчмас из қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлажак шоир қалбини тоғдек кўтариб юборди.

Қуддус Муҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Фуломларни ўзи учун устоз деб билган, улардан ўрганган, улар билан доимо ижодий мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири «Тонг ўйини» орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъдодли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

ИЛЁС МУСЛИМ (1909—1993)

Болалар учун асарлар яратишни ўзи учун бахт деб билган, сермашаққат ва қутлуғ бу ишга умрини бағишлаган Илёс Муслим 1909 йилнинг 2 августида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи — хунарманд оиласида дунёга келади. У 1924 йилда шаҳардаги Наримонов номи 1-бошланғич ўзбек мактабига киради. Мактабда ўзбекча, қирғизча ва русча китобларни севиб ўқийди, атрофда бўлаётган ўзгаришларга синчковлик билан қарайди. Дастлабки мақола ва шеърларини мактаб деворий ҳамда республика газеталарида бостириб туради.

1927 йилнинг кузида Илёс Муслим Тошкентга келиб, ўзбек эрлар билим юртига ўқишга киради. 1930 йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлаб, Қашқадарёга боради. Яккабоғ туманидаги шаман, қирғиз ва Шерози қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшларни илм-фан нурларидан бахраманд этади.

1931—1942 йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон Давлат нашриётида, бадий адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида муҳаррир, бош муҳаррир, директор ўринбосари вазифаларида ишлайди. Шоирнинг дастлабки шеърлари «Ер юзи», «Ўзбек адабиёти ва санъати», «Ёш куч» каби бир қатор журналларда босилиб чиқади. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда «Ўсув» номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Шу йили «Заҳархандалар» деган иккинчи тўплами, 1934 йилда «Миқти келди» достони босилиб чиқади. 1938 йилда эса «Шеърлар» тўплами майдонга келади.

Илёс Муслим 30-йилларда яратган барча асарларида эрк, озодлик, янги ҳаёт, озод меҳнат, янги давр, ёшларнинг бахтиёр турмуши, юртнинг ўсиши, дехқон тақдири ва она-Ватанга меҳр каби ўша давр масалалари тўғрисида фикр юритади. Масалан:

Ватан ҳамдам,
Хурмиз ҳар дам.

Ёшлик гунча
Ўсар хар дам.
Меҳнат тошди
Ғайрат жўшиб.
Ҳаёт қайнар
Зафар кучиб.

Илёс Муслим ўзининг «Миқти келди» (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар дostonчилигини бошлаб берди. Дostonда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилади.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда ҳарбий хизматда бўлади. Иккинчи жаҳон урушида немис-фашист босқинчиларига қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий мухбир бўлиб ишлайди. «Ёвни тутдай тўкамиз», «Адолат жанги», «Маршрут — Берлин!», «Тўпчиларга», «Яшна, Ватан!» ва бошқа ўнлаб шеърлари шу давр ижодининг маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бўшаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилади. Унинг «Турналар», «Бизнинг мактаб», «Сенинг совғанг», «Тилла қўнғиз», «Ишчан асаларилар», «Ойлар айтишуви», «Ойхон ва райхон», «Кўрик», «Биринчи совға» каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса бўлиб қўшилди. Бу тўпламлар ёш китобхонларнинг ақлий, ахлоқий, эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётир.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдига қўйган вазифалари, кичкинтойлар олдида турган муҳим ишлар тасвир марказига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, «Мактабим» асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан азиз, мўътабар жой йўқ, гўёки «она каби меҳрибон» бир макон, кишининг саводини чиқарадиган, ўзини-ўзига танитадиган, онги ва ақлига ақл қўшадиган улкан маскан, деган ғоя илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир қатор вазифалар, эл-юртга содик фарзанд бўлиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиш кераклиги содда ва раvon мисраларда ифодалаб берилган:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халким учун,
Қадрдоним мактабим!

Илѐс Муслим куѐшли Ўзбекистонимизнинг гўзаллигини, болаларнинг бахтиѐрлигини куйлар экан, уларнинг порлоқ келажагига назар ташлайди. Бу нуқтаи назардан қараганда шоирнинг «Дўстлик» шеъри диққатга сазовордир.

Шоир дўстлик ва тинчлик тушунчасини кичик ѐшдаги бола тасаввурида бериб, уларни мактабгача тарбия ѐшиданок дўстлик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан деб билади. Бу ғояни тинчлик учун кураш туйғуси билан омухта этиб ифодалайди.

Шоир тинчликнинг моҳиятини тушунтиришда кичик ѐшдаги болаларнинг савиясига мос усуллар қидириб топган. Яъни болалар тинчликни ширин-шакар қанд, шоколадлар, конфетларнинг мўл-кўллигида деб тасаввур қилади, деган хулоса чиқаради. Тинчликни шу йўсинда тушунтириб, уларнинг фикрини тасдиқлайди:

Жуда мўл бўлар шоколадлар ҳам,
Столга тўлар мармеладлар ҳам.
Кўпаяр яна ширин кулча-нон,
Холва-ю, конфет обакидандон.

Боғларда ўйнаб-кулиб юрган, турли ноз-неъматлардан баҳраманд бўлган болалар ҳам, жаҳон меҳнаткашлари ҳам элнинг, юртнинг тинч ва обод бўлишини, ота-оналарининг ташвиш тортмаслигини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг кичик қаҳрамонлари оламга жар солиб, тинчлик бўлсин, дейдилар:

Боғларимизда яйраймиз ҳар дам,
Билим оламиз, куйлаймиз бардам.
Дунёда халклар кун кечирса тинч,
Ота-оналар ташвиш тортмас ҳеч.

Бу мурожаатда лирик қаҳрамоннинг — болаларнинг урушга қарши нафрати, озодлик билан дўстликнинг қудратига зўр ишонч ўз ифодасини топган.

Илѐс Муслим «Сенинг совғанг» номли шеърида ўз хунари билан ҳамманинг диққатини тортган чевар қизнинг

лирик образини яратади. Шоир бу образда ўз хунари билан фақат онасинигина эмас, ҳаммани ўзига жалб қилган жажжи кизнинг фазилатини кўрди ва уни гавдалантирди. Чевар киздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнатга меҳр-дили билан берилишидир. Буни шоир турли истиоралар ёрдамида ифодалайди:

Чакнаб турган қувнок кўзингни
Кўлингдаги ишдан олмайсан,
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зехн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-муҳаббати билан тиккан каштасини онасига совға қилиши — боланинг ота-онага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига хос хислатларга эга эканлигини улуғлайди.

Шоир «чакнаб, қувнаб турган кўзларинг», «дилдан тошиб чиққан сўзинг», «жажжигина бармоқларинг», «сен онангнинг кичик йўлдоши» каби мисраларда каштачи кизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илём Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлашни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у «Ойхон билан райхон» деб номланган жажжигина бир шеърида жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқлиги ва удабурунлиги ҳатто катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиради. У ҳар хил кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. «Жамбил, сада, ош райхон» кўм-кўк бўлиб вояга етади. Айниқса, «Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райхонлари». Райхондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнаткаш кизчага раҳмат айтиб, миннатдорчилик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакили Илём Муслимининг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга бағишлаб яратган «Ракетамиз учди ойга», «Тўрт ботир», «Кичик Андриян», «Ҳайкал» ва бошқа шеърларида довюрак фазогирлар, фазо кемаларини бунёд этган кишилар, фазога парвоз этишга қизиқаётган болалар қаламга олинади.

Шоирнинг «Эшматвойнинг қилиғи», «Ёмон одат», «Бефаҳм Эсон», «Холча билан олча», «Машмаша», «Гриппдан ким қочади?» сингари юмористик асарларида ишёқмас, дангаса, лапашанг, ўз устида ишламайдиган болаларнинг камчиликлари, нуқсонлари очиб ташланади.

АДҲАМ РАҲМАТ (1909—1983)

Шоир ва драматург, республика матбуотининг илк заҳматкашларидан бири, жангчи-ёзувчи Адҳам Раҳмат болалар ва ёшлар адабиётининг тараққиёти учун салмоқли хисса қўшган адиблардан биридир.

Адҳам Раҳмат 1909 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди. 1921—1923 йилларда болалар уйида тарбияланади. Тошкентдаги медицина техникуми-ни тугатиб (1926—1928), ўқитувчилик қилади. Адабиёт-га, бадиий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат уни «Яна Фарғона» газетасига, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Қўқон бўлимида (1930—1935) ишлашга олиб келди. У иккинчи жаҳон урушигача Ўзбекистон давлат нашриёти-да, газеталарда ишлади ҳамда Ўзбекистон Радиоошишти-риш давлат қўмитасининг болалар адабиёти бўлимида меҳнат қилди.

Шоир иккинчи жаҳон уруши даврида фронт газетала-рида, кейин «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади, сўнгра Ўзбекистон давлат бадиий адаби-ёт нашриётида муҳаррирлик қилди.

Адҳам Раҳматнинг ижоди 1930 йилда «Янги Фарғона» рўзномасида босилган «Оқ олтин» ҳақида қўшиқ» номи шеъри билан бошланди. Шундан сўнг ёзувчининг «Бахт-ли ёшлик», «Дум», «Завқли аллалар», «Шеърлар», «Биз-нинг боғчамиз», «Ҳайвонот боғида», «Шеър ва эртаклар», «Ҳур ўлка», «Танланган асарлар», «Ўлмас қаҳрамон», «Кураш йўллари», «Ғалабага чорлаган мактуб», «Тўртин-чилар», «Шинелли қизлар», «Изларни излаб» каби қатор китоблари нашр этилди.

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар кўйчиси сифатида эъзозланади. Адҳам Раҳматнинг жаж-жиларга бағишлаб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли қўшиқлари, ажойиб-ғаройиб эртак-достонлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар, паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида ярат-

ган асарларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. «Келинг, қушлар» асари ўйноқи оҳанги ва фикрнинг очик-равонлиги билан ажралиб туради. Бола тилидан ҳикоя қилинган бу асарда қушлар ўзга юртларда қишлаб қайтиб келгунларига қадар бизнинг она ўлкамизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазилиб, чўл-биёбонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд қилинганлиги, айниқса, қушларнинг эркин парвоз қилиб, қувнаб сайраб яшашлари учун беқиёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли ифодага эга:

Келинг, қушлар,
Келинг, қушлар,
Келинглари!
Бизлар қурган
Каналларни
Кўринглари!
Сизлар учун
Янги боғлар
Қилдик биз,
Мирзаҷўлга
Ноёб гуллар
Экдик биз.
Қанот ёйиб
Зерикмайин
Ўйнангиз.
Хўп ёқимли
Куйларни сиз
Куйлангиз.
Келинг, қушлар!
Келинг, қушлар!
Келинглари!
Шу гулистон
Чаманда сайр
Қилинглари!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайдилар. Айрим болалар, айниқса қушларнинг кишлоқ хўжалигида турли зараркунанда, курт-кумурскаларни еб, бобо-деҳқонларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат

бундай холга бепарво карамайди, «Қушча ўғриси» шеърини ёзади. Қосим ўжарлик қилиб на ўткинчи чолнинг: «қушнинг боласига озор берма, увол бўлади, худо бу ишинг учун сени жазолайди», дейишига, на она қушнинг шохдан-шохга учиб чириллаб ялиниб-ёлворишига қарамай полапонларни олаётганида дарахтдан кулаб, кўли си-нади. Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насихат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзи-дан катталарнинг гапларига кулоқ солмайдиган бўлса, ундай болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чирой-ли хулосани тўрт мисра шеърисида бериб қўя қолади:

Қушнинг азобин
Тортди бир ойлаб,
Синдириб кўлин
Ётди вой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг «Қалдирғоч, илон ва бешиктерва-тар» асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бош-лаши билан сеҳрланиб, охири нима билан якунланиши-ни сабрсизлик билан кутади. Асар ғояси жуда оддий ва ҳаётий. Қушларнинг боласини илон яхши кўради, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли, ҳаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёпишиб полапонлар-нинг олдига чиқади: ох, «онаси келмаса иш бўлади кўп ёмон!»

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дўсти бешик-терватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради:

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини.
Илон кўздан айрилиб
Тушди ерга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб қушчалар
Қутилишди ўлимдан.

Масалда бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакиллари-дан бири Сергей Михалков Адхам Раҳматнинг «Дум» асари ҳақида сўз юритиб: «Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача қимирлаб тургани яхши, албатта», деб эртак-достоннинг тарбиявий аҳамиятига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адхам Раҳматнинг (сюжети Виталий Бианкидан олинган) бу эртак-достони китобхонлар орасида катта шухрат топди ва уларнинг сеvimли асарларидан бирига айланиб қолди.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақлли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, хаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни кўриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қилади. Мана кийикнинг пашшага жавоби:

— Ўзинг қандай махлуксан,
Думни бериб бўлмайди.
Агар думим бўлмаса
Болаларим кўрмайди.
Қувиб қолса бўрилар
Бекинаман ўрмонга,
Болаларим югурар
Мен бекинган томонга.
Мен бекинган жойимдан
Чиқармайман унимни,
Кўрсатаман уларга
Фақат оппоқ думимни.
Думни кўрган болалар
Мени топиб олади.
Душманларим тополмай
Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшитишига қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қилади.

Сигир оқ кўнгиллилик билан унинг илтижосини рад этади. Лекин сурбет пашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига кўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жахли чикди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чаққанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тикилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йикилди.—

дея асарга якун ясайди.

Шоир курт, балик, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб бериш воситасида пашшанинг ифлос, зарарқунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адхам Раҳматнинг «Ботир бола» эртак-достонини кичик болалар севиб тинглайдилар. Халқ эртаги асосида ёзилган бу эртак-достонда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир куни турна-подшони тутиб олади. Турна йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қилади. Овчи ишонувчан. Бу камбағал йигит ҳаётда ҳаммага ишонади, ҳатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

— Раҳм қилдинг менга сен
Яхши бола экансан.
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен. —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, катта умидлар билан турна-подшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қилган «Очил дастурхон»ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сеҳрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил, дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.

Турли-туман овкатлар
Дастурхонга тўлибди,
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални туянинг устида ит қошибди, деганларидек, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоши эшитиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангга кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турнаподшо ёрдам қўлини чўзиши — ковокни бериши ва бола-нинг довураклик билан жангда ғолиб чиқиши тингловчида яхши таассурот қолдиради:

Подшо қараб турармиш.
Бола кўйиб ковогин
Дебди — Кани, чикинглар!
Чуқурларга тикинглар!
Шунда ковок ичидан
Бехад аскар чиқибди.
Улар золим подшонинг
Аскарларин йиқибди.
Бола енгиб подшони
Хурсанд бўлиб кетибди.
Эл-юрти болани
Кучиб, табрик этибди.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат «Бизнинг боғчамиз», «Пилла қурти боқамиз», «Оиламиз», «Ёз ойлари» каби асарларида ҳам кичик болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таништиради, болалар ҳам меҳнат жараёнида оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат «Абдулла Набиев», «Дўстлик» пьесалари билан ҳам катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан суғорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Оппокова, Илём Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

СУЛТОН ЖЎРА (1910—1943)

Султон Жўра 1910 йилнинг 15 январида Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қағалтом қишлоғида камбағал дехкон оиласида туғилди. Етти ёшида ота-онасидан етим қолган Султон ҳар кимларнинг эшигида хизмат қилди. У дастлаб бошланғич мактабда ўқиб, 1924 йилда Бухорога келди ва бу ерда эрлар педагогика билим юртига ўқишга кирди, уни 1930 йилда битирди.

Султон Жўра 1931—1938 йилларда Бухоро педагогика институтининг ишчи факультетида ўқийди. 1938—1941 йилларда Андижондаги ўқитувчилар институти ва педагогика билим юртида тил ва адабиётдан дарс берди.

1942 йилда Султон Жўра ҳарбий хизматга чақирилади. У душманга қарши ҳам қурол, ҳам қалам билан жанг олиб борди. 1943 йилнинг 14 ноябрида Белоруссия тупроғида немис-фашист босқинчиларига қарши жангларнинг бирида жангчи-шоир қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Султон Жўранинг дастлабки шеърлари 1933 йилда Бухоро ёш шоирларининг «Шеърлар» тўпламида нашр этилди. Унинг 1939 йилда «Фидокор», 1941 йилда «Москва» шеърый тўплamlари, 1942 йилда «Ирода» номли пьесаси нашр этилди. Шоир вафотидан сўнг 1951 йилда рус ва ўзбек тилларида «Танланган асарлар», тинч қурилиш йиллари даврида истеъдодли шоирнинг «Ҳаво ранг гилам», «Зангори гилам», «Бруно», «Парвоз», «Қалдирғоч», «Танланган асарлар» китоблари босилиб чиқди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида яратган асарларида фашист газандаларининг бутун ёвузликлари очиб ташланади, уларда ёвга қарши лаънат ва нафрат туйғулари давр кишиларининг юксак ватанпарварлик руҳи билан ҳамоҳанг янгради. «Тўпчи Муҳаммад», «Пулемётчи овози», «Чавандоз», «Уч оғайни ботирлар», «Найзамиз» (1941), «Қаҳрамон Қўчқор» (1942), «Жаҳон сени олқишлар», «Берлин аптекасида» (1943) шеърлари шулар жумласидандир.

Султон Жўра катталар учун жўшқин лирик шеърлар, йирик дostonлар яратиш билан бирга, болаларга атаб ҳам ажойиб асарлар ёзди.

Шоир-педагог Султон Жўра болалар учун ёзган асарларида бахтли болалик, Ватанга муҳаббат ва душманга нафрат, меҳнат ахлларига эътиқод туйғуларини ифодалади. Айни чоқда, у яхши ва аъло баҳоларда ўқиш учун кураш, ростгўй ва интизомли бўлиш, маданий ва покиза кийиниш, саводхон ва чиройли ёзув малакасини эгаллаш каби таълим-тарбиявий масалаларни ҳам бадиий воситаларда талқин этди. Бундай ғоялар шоирнинг «Ёзги ёмғирдан сўнг» (1936), «Қизлар», «Аъло» ва «Яхши» нинг мактови», «Зангори гилам» (1939), «Лола», «Ой нечта?», «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Чўнтак», «Циркда» (1940), «Қарздор», «Қалдирғоч», «Ёлғончи», «Денгиз тагида» (1941), «Соғиниб» (1942), «Соғинчли салом», «Салом хат» (1943) каби асарларида ўз ифодасини топди.

У ўз асарларида болалар ва мактаб ҳаётини, уларнинг ўқиши, кўча ва оилада ўзини тутишини ҳаққоний акс эттирди. Шоир ёш китобхоннинг диққатини ўзига тортувчи асарлар ижодкори сифатида танилди.

Болалар илмий-оммавий мавзуларда ёзилган санъат асарларини ҳам севиб ўқийдилар. Султон Жўра бундай мавзуда ҳам анча асарлар ёзди. Шундай асарлардан бири «Ой нечта?»дир. Бунда шоир кичкинтойларнинг орзумидларини характерли парча — она ва болаларнинг диалоги орқали ифода этади:

Она деди:

— Ётинлар энди.

Фақат битта осмоннинг оyi!

Катта бўлгач, айланайларим.

Ойнинг ўзин миниб кўрарсиз.

— Ўшандачи, ойижон, бизга

Катта тоти¹ олиб берарсиз.

«Маматнинг кечирмиши» шеърида шоир Маматнинг ички-руҳий кечинмалари, ишёқмаслиги, ялқовлиги,

1. Тоти — от.

тўнглиги орқасида дарслардан қолоқ бўлиб, изтироб чекишини ишонарли акс эттирган. Мана, ҳамма ухлаган, аммо танҳо Мамат уйғоқ. Шоир унинг ана шу дақиқалардаги қалб изтиробини, рухан қийналаётганлигини, нотинч рухий ҳолатини содда, равон тасвирлайди.

Шоир колоқлик сабабларини бировдан эмас, балки қахрамонининг ўзидан қидиртиради ва буни Маматнинг ўзини гапиртириш орқали очади.

Дарсдан колоқлиги орқасида рухан азоб чекиб, қийналиб юрган Мамат ўжарлиги, ўзбошимчалигини тан олиб, дўстлари ёрдамида оёққа туриб, эндиликда астойдил ўқишга аҳд қилади:

— Бўлди... Мен бас қилдим ялқовликни
Дўстларимдай олай билимни.
Аччиқ тажрибамнинг ўзи сабоқ,
Ол дарсхонам ишқ дилимни!
Бор кучимни берайки, бу «ёмон»
Ёндошмасин менга эртадан.
Номим Мамат бўлмай кетсин агар
Ваъда қилган бўлсам жўрттага!

Султон Жўра қиссадан ҳисса чиқариб, аъло ўқиш катта аҳамиятга эга эканлигини болалар қулоғига қуяди:

Аъло ўқиш ўзи юксак шухрат,
Хар шухратинг тилларда дoston.

Шеърда барча тасвирий воситалар ғоявий, бадийий ниётни ёрқин амалга оширишга қаратилган. Шоир табиат лавҳалари, гўзал ҳаётий тасвирлар воситасида қахрамоннинг ички ҳолатини очади ва таъсирчанликка эришади:

Барча ухлар...
Кумуш ариқчанинг
Эшитилар шилдир-шилдири,
Япроқлар ҳам «алла» деб тебратар
Сиртларига қўнган ой нурун.

«Маматнинг кечирмиши»да ялқовликни ташлаб, аъло ўқишга маҳкам бел боғлаган боланинг ижобий намунасида ўз кучига ишониш, нуқсонларга танқидий қарай би-

лиш ғоят катта куч деган таълим-тарбиявий, педагогик ўғит илгари сурилади.

Таълим-тарбия соҳасида ёзма нутқ санъатини эгаллаш энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Баъзи ўқувчилар грамматик машқлар билан жиддий шуғулланмаслиги, бадий адабиётни кам ўқиши натижасида ёзма ишлардан оқсайдилар. Чиройли ёзув қондаларини бузиб хунук хат ёзишдан ташқари, турли хатоларга йўл қўядилар. Педагог-шоир Султон Жўра таълим-тарбия ишидаги бундай нуқсонларни тугатишда ўқувчиларга ёрдам бериш мақсадида «Кимнинг хати чиройли», «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Ҳарфлар паради» шеърларини ёзди.

«Кимнинг хати чиройли»да боланинг соғлом, бақувват бўлиб камол топишида, ёзувининг гўзал бўлишида партада тўғри ўтириш қондасига қатъий риоя қилиш катта аҳамиятга эга эканлигини ҳам уқтириб ўтади:

Ўтиришим тўғри, соз,
Қоидага жуда мос.
Кўкрагимни мен сира
Ўлтирганим йўқ тираб!
Чиройли ёз, ёзсанг хат!
Чунки бу ҳам зўр санъат...

Шоир ижодий фаолиятида «Тиниш белгиларининг мажлиси» катта аҳамиятга эга. Шеърда ўзбек тилининг энг муҳим қондалари — тиниш белгиларининг вазифалари болаларга мос равишда жонлантириш каби бадий тасвир воситаси орқали ифода этилади. Унда ҳар бир тиниш белгиси жонлантирилиб, қўлланишига мос тарзда гапиртирилади ва ўзига хос жойига қўйилади. Бу ҳол китобхонда аниқ тасаввур ҳосил қилади. Бу эса шоирнинг педагогик ва бадий маҳоратини эгизак ҳолда намойиш қилади.

Шоир шеърда ўхшатишдан ҳам усталик билан фойдаланиб, ундов белгисини мирзатеракка, нуктани коптокка; сўроқ белгисини ўроққа, зирак таққан қулоққа, вергулни кичик тўқмоққа, қўштирноқни қизиқчиларга, тирени гугуртга ўхшатиб, шоирона тасвирлайди. Гапда эса нукта «фикрларнинг станциясига», вергул «фикрларнинг разъезди»га ўхшатилади. Бундай ўхшатишлар тиниш белгилари қондасини осон ўзлаштиришга ёрдам беради.

Сўрок белгиси:

Уқдингизми? Етадими? Борми савол?

Ёки ўзим сўраинми сиздан савол?

Вергул:

Гар ундалма гапда келса коқ ўртада,
Унинг икки ёнбошида мен жўрттага,
«Қани энди ундалмахон, кочиб бокчи» —
Деб бўлурман юбормайин унга сокчи,
Гар ундалма гап сўнгида келса, у чок,
Ундан олдин қўйиларман, тушун ўртоқ!
Кўштирноқлар:

Мана раис: — «Вақт тамом, тўхтангиз!»

Деб колдику, майли, энди йўк гапимиз.

Тире:

Бирок шартим — сўз колмасин ўлда-жўлда.

Кўриниб турибдики, шоир тиниш белгиларининг хусусиятларини тасвирлабгина қолмай, унга мувофиқ мисолларни ҳам шеърини йўл билан кўрсатган. Шунинг учун бу шеърни кўргазмали шеър дейиш ва дарсларда ижодий фойдаланиш мумкин.

«Ёлгончи» достонида болаларни ростгўй бўлишга, яхши ва аъло ўқишга чақиради. Достон қахрамони Нўмон мактабда таълим-тарбия қондасини бузувчи, ўқитувчи ва ота-онасига нисбатан ҳурматсизлик қилувчи бола сифатида гавдаланади. Шоир Нўмон қониқарсиз ўқишига қарамай, ўзини тузатиш ўрнига ўқитувчига зарда қилиши, ёлгон гапириши, ўжарлиги, дарс тайёрламаслигини ва ишёқмаслигини турли ҳаётини парчаларда жуда ишонарли очади. Чунончи, Нўмон ўқитувчи ёзиб берган хатни йиртиб ташлаб, «2» баҳоларини яшириб, ўзини аълочи қилиб кўрсатиб, беодоблигини фош этади.

Нўмон ўқитувчи ва ота-онаси таъсирида бутун камчиликларини англаб этади, яхши ўқишга ваъда беради ва ваъдасининг устидан чиқади. Достон ўз камчиликларини англаб, ўқишга астойдил берилган Нўмоннинг ижобий хатти-ҳаракатини улуғлаш билан тамомланади.

Ўзбек болалар шеърини «Қалдирғоч» эртаги катта ўринда туради. Унда мамлакатимизнинг тинчликсевар юрт экани қалдирғоч саргузашти орқали хикоя қилинади. Қалдирғоч Африкага учиб боради, аммо у ерда тинч жой

топа олмайди. Мисрда эса етим-есирлар ва оч-яланғочларни кўради. Сўнг «Дод урушнинг дастидан!» — деб бошқа томонга парвоз қилади.

Шоир чет мамлакатлардаги урушларни, унинг дахшатли оқибатларини қалдирғоч образи орқали очади. «Қалдирғоч» чет эллардаги аянчли ҳаётни жуда жонли, образли тилда болаларга ҳикоя қилади. Она-диёримиз тинчлик макони эканини эса шоир қалдирғоч воситасида, айниқса, таъсирли ифодалайди:

Қирк кундуз-у, қирк кеча
Булутни кеча-кеча,
Қалдирғочим пар канот
Энди бахтиёр канот.
Бизга келиб етибди
Ва сайраб шундай депти:
— Эх.. Хур Ватан! Жон Ватан!..
Қишда ҳам жонажонсан,
Илитувчи нуринг бор,
Бизга иссиқ ўрнинг бор!

Бу эртак болаларнинг урушга қарши нафратини оширишда, Ватанимизнинг тинчлик таянчи эканини янада чуқурроқ тушунишда, уни севишда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Султон Жўранинг «Ҳаворанг гилам» эртагидаги ижобий қаҳрамон Раҳимдир. У ўтмишда оғир кулфатларни бошидан кечиради.

Раҳим зиндондан қочиб, уйига келса, на хотини, на кизи бор. Унинг хароба уйини шоир:

Уй ўрнида бир девор!

Атрофи ўт — тиканзор, —

деб тасвирлайди. Ҳазабда ёнган Раҳим бойларга қарши курашга бел боғлайди. Эртақда шоир асар қаҳрамони Раҳимнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг характеридаги энг муҳим белгини — халқ билан чамбарчаслигини кўрсатади.

Достонда ёвузларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашган халқ озодликка чиқади, зулмкорларни таг-туби билан йўқ қилиб бахтли ҳаётга эришади. Шоир «мозордай жимжит», «Қушлар учса қаноти, инсон юрса оёғи»

куядиган бепоён дашт-чўлларда энди янги ҳаёт қайнаётганини тасвирлаб, буларнинг ҳаммаси раҳимларнинг ижодий меҳнати туфайли юз берганлигини болаларга ҳикоя қилади:

Чўл ўрнида бог-бўстон,
Ранг-баранг бир гулистон...
Кўнғироқдай шалола,
Ой каби нурли дала...
Дарёни қилиб қамал,
Ўтказишган зўр канал...
Хуллас, гўё бу — сара
Ва ажойиб манзара
Ўхшарди бокқан сари
Гидамчаки — зангори!..
Кўрди: кўм-кўк кенг дала,
Унда ишлар бир гала
Сон-саноксиз эр-хотин,
Экардилар зар-олтин...

Халқ оммасининг меҳнати туфайли ажойиб шаҳарлар, чўл ўрнида бўстонлар яратилишини тасвирлаш орқали шоир катталар меҳнатига болаларнинг ҳавасини оширади.

Султон Жўра бу эртақнинг мактаб ёшидаги болалар савиясига мос, тушунарли бўлиши учун анча куч сарфлаган, бунда у тожик халқ оғзаки поэтик ижодидан самарали фойдаланган.

Султон Жўра «Соғинчли салом» шеърисида Ватанга муҳаббат, душманга нафрат ҳисларини ва ғалабанинг муқаррарлигини тасвирлайди. Шоир немис босқинчиларининг ёвузликлари ва ваҳшийликларини, инсоният бошига солган азоб-уқубатларини, жабр-зулмини «гули гунчалари», «олтин юлдузчалари», «гиргиттон қизчалари»га соғинчли салом ёзар экан, уларга фашистлар вайрон қилган жойлардаги халқнинг оғир аҳволи, ёш болаларнинг аянчли тақдири ҳақида ҳикоя қилиб беради. Шоир уруш ва унинг даҳшатларини, халқнинг азоб-уқубатларини ўз кўзи билан кўриб, бошидан кечирган бир кампир тилидан сўзлаб воқеанинг таъсирчанлигини, болалар онгига тез, осон етиб боришини таъминлайди. Кампирнинг қалби дардга тўла. Ғам, алам, қасд унинг бутун вужудини эгаллаб олган. Унинг

сўзларидан фашистлар томонидан отиб ўлдирилган кизи ва неварасининг фожиасигина эмас, умуман душманнинг ёвузлиги, раҳм-шафқатсизлиги рўй-рост очиб берилган:

Кўзим очсам не кўрай:
— Вой! «Кўрқинчли манзара»
Кўкрагидан кон оқиб,
Ерда ётар Варвара...
Фашист жаллод найзасин
Санчибди кўкрагидан,
Боланинг хали ёши
Кетмаган кипригидан,
Бир томонда онаси,
Бир томонда боласи,
Кон ичида ётибди.
Э — вох, хар иккаласи!..

Уруш даҳшатларининг кичик бир парчасини юкоридагидай тасвирлаш билан шоир болаларнинг мурғак дилида уруш оловини ёқувчиларга нисбатан кучли нафрат туйғуларини кўзгатади. Улар қалбида тинчлик, дўстлик, бахтиёрлик ҳақидаги улуғ мақсад, буюк орзу хисларини уйғотади.

Обод қишлоқларни вайрон қилган, бегуноҳ кишиларнинг умрини хазон қилган фашистлардан қасос олишга бел боғлаган ғазабкор отанинг ҳайқириғи тубандаги мисраларда зўр маҳорат билан тасвирланган:

Ана шу Варварадай
Қанча ёш болаларни,
Болалик бўстонида
Очилган лолаларни
Ҳалок этган пелардан —
Шу жаллод фашистлардан
Жон учун жон оламан,
Қон учун қон оламан.
Хуллас, фашист ёвларни
Тор-мор этиб батамом
Сўнгра, жигарбандларим,
Ёнингизга қайтаман!...

Шоир ҳис-ҳаяжонни оширишда халқ оғзаки ижодидан ўринли фойдаланган:

Ҳай, жанубга учган куш,
Кел, ёнимга бир пас туш!
Қизларимга хат берай,
Андижонга қараб уч!

Шоирнинг «Соғинчли салом» шеъри болаларни Ватанга, уни жон-дилидан севувчи ва меҳрибон отага муҳаббат, душманга лаънат-нафрат руҳида тарбиялашда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Педагог-мураббий ва жангчи-шоир Султон Жўра ўзбек болалар адабиётининг хазинасига ўзининг ана шундай қимматбаҳо асарлари билан муносиб ҳисса қўшган.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-шавқ бағишлайдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртақ-достонлари, аъло ўқишга, давримизга муносиб кишилар бўлиб камол топишга даъват этувчи бадий пишиқ хикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётдан олиб ёзилган пьесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг қадрдон ва суюкли ёзувчиси бўлиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошланғич маълумоти она шаҳридаги Наримонов номи мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил кўрди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат университетиде ўқиди. Ш. Саъдулла 1931 йилдан то умрининг охиригача турли нашриётларда муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир вазифаларида меҳнат қилиб, болалар учун адабий-бадий китоблар нашр этишга ўзининг баракали ҳиссасини қўшди.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда «Ҳайқирик» номи билан босилиб чиқди.

«Ҳайқирик»нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бўлди. Адабий жамоатчиликнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, қунт билан ижод қилишга, ўз устида кўпроқ ишлашга, изланишга, энг муҳими ҳаётни ўрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қилди. Қирқ йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодга бағишлаган санъаткорнинг «Уч айиқ», «Айёр чумчук» (1935—1936), «Ёрилтош» (1939), «Икки сандиқ» (1942), «Сен нима қилдинг?» (1942), «Шохиста» (1944), «Ширин кун» (1946), «Шеърлар» (1955), «Шеър ва эртақлар» (1957), «Пьесалар» (1959), «Дастёр қиз» (1960), «Сенинг альбоминг» (1962), «Озода» (1969), «Командирнинг бошидан кечирганлари» (1962), «Қачал полвон» (1963, 1966, 1967, 1986), «Исм қўйилмаган хат», «Сенинг байраминг», «Менинг азиз болаларим» ва бошқа китоблари босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг «Ёрилтош», «Гулхан», «Бизнинг боғчамиз», «Далада байрам», «Ватан ишки» (драматург З. Фатхуллин билан ҳамкорликда ёзилган), «Икки билакузук», «Зубайда», «Афсона яратган қиз» пьесаларини томошабинлар яхши билишади.

Қувноқ ва жўшқин асарлар куйчиси бўлган Шукур Саъдулла ўзининг жуда кўп шеър, кўшиқ, эртак, эртакдостон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлаган.

Шукур Саъдулла табиат куйчиси сифатида эъзозланади. Шоир сўлим баҳорни кўпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таништиради, уларда оламни тушуниш қобилиятларини ўстиради.

Одатда, бойчечак жуда эрта очилади. У қор эриб-эри-масданоқ кўзга ташланади. Буни кўрган одамлар «Ҳа, баҳор яқинлашиб қолибди», дейдилар. Шоир «Бойчечак» асарида худди шу фикрни лўнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди хар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат ҳуснига ҳусн қўшади, одамлар руҳини кўтаради. Шукур Саъдулла «Ёмғир ёғалок» шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирга экин-тикинлар учун ҳам кони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувноқ ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалок,
Ям-яшил ўтлок,
Энди экинлар
Чиқарар кулок...
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар,
Оқ буғдой, донга.

Шукур Саъдулла «Тўрт фасл» шеърда йил фасллари-нинг ўзига хос хусусиятларини характерли деталлар ёр-дамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алоҳида кўрк бағишлаши, инсонлар қалбига таъсири хусусида болаларбоп хулосалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвирланади:

Милт этиб чикди куёш,
Деди: — Дўстлар, киш одош.
Кўрсак йўқ қора булут,
Ер юзи кўк гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эсте-тик завқ ва меҳнат инъом этган фасл деб таърифлагач, кўркем ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади. Ёз келиши билан хурсанд бўлган болаларнинг севинчи-ни шоир шундай ифода этади:

Келди кўккам каби соз,
Бизлар севган иссик ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳ-наткашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужуд-га келтирган, «тўқсон хил меваларни пишириб», «янги дунёлар очган» кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб мисраларда улуғлайди:

Экин ўсди ерларда,
Буғдой пишди қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— Сабр қилинг сиз андек,
Сўйиб берай хандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг ҳам ўзига хос фазилатларга тўлалигини табиатнинг ол-тин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хосли-гини образли тасвирлар орқали очади:

Куёш тушар таптидан,
Қўрқиб кишнинг афтидан.
Сарғаяди кўкатлар,
Барг тўқади дарахтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишга замин солинар.

Шоир қиш фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёкларда кўрсатади:

Дала-тишда тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб қиш.
Қиш эмас, у — қорбобо,
Совғалари бор бобо...
Худди ёздай, баҳордай —
Илик, кузги наҳордай.
Қор ёғар, кеча-кундуз,
Сув совкотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада баракали ижод этди. «Сен нима қилдинг?», «Она ва бола», «Шоҳиста» тўпламларини нашр эттирди. Бу давр шоир шеърлятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топганлигини кўрамиз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севишидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Буни «Сен нима қилдинг?», «Бизнинг қаҳрамон», «Отлиқлар», «Меҳмон қиз», «Унинг ҳикояси», «Ети-ма эмассан», «Разведкачи Коля Куликов», «Шоҳиста» каби асарлари мисолида очиқ-ойдин кўришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичида «Шоҳиста» асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироғи ой сўнди,
Баргларга шабнам қўнди.
Тонг оқарар оҳиста,
Турар сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи қизчанинг меҳнатга муҳаббати, ғайрати, боғидаги узумларни қанчалик меҳр қўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронтда одамхўр ёвларга қарши кураш олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадий бўёқлар билан ифодалаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб пишган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сўнгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдулла «Эгизак», «Сен менга дўст, мен сенга дўст», «Улуғ шахар» (туркум), «Ҳовлимизнинг болалари» каби қатор шеърларида дўстлик ғояларини илгари суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, кўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. «Ўйин», «Лола ва мушук», «Баҳор келди», «Ватаним», «Дастёр киз», «Озод диёр», «Тўрт фасл», «Куш тили» шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: «Шалаббо», «Анков», «Инжиқ», «Ивирсиқ», «Бизнинг ойи» каби асарларида шоир дангаса, ўзи устида кўп ишламайдиган, ўқиш, изланишни ёқтирмайдиган, инжиқ, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

«Ивирсиқ»да шоир ўйинқароқ, кун бўйи копток ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дардан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчиларига хос бўлмаган қилиқларини фош қилади:

Дафтари очик-сочик,	Яна жаранглаб соат,
Қолган вазифа чала.	Тўққизга занг уради.
Соат юрар: чик-чик-чик,	«Ивирсиқжон» бетоқат —
Ечилмаган масала	Энди шошиб туради.

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У «Нўхат-полвон», «Лақма ит», «Айёр чумчук», «Чол билан бўри» каби ўнлаб асарларини эртақлар асосида яратди. Халқ эртақларини жўнгина шеърга солиб қўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг истак-армонларига мослаштирди.

Шукур Саъдулланинг «Командирнинг бошидан кечирганлари», «Қачал полвон», «Азиз кишлоғим», «Исм қўйилмаган хат» қиссалари ўзбек болалар насрининг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг ғоявий-бадиий юксак, болаларбоп асарлари билан бир умр китобхонлар қалбида яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР (1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичкинтойларнинг сеvimли адибларидан бирidir. У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноксиз ҳикоялар яратди. «Сўнмас чакмоқлар», «Ёнар дарё», «Кенжатоё» қиссалари, «Лочин қанотлари» романи, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини топди.

Заҳматкаш адиб 1915 йилда Тошкент шаҳрида махсидўз-қосиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отининг мактабида бошланғич маълумот олгандан кейин, пойабзал фабрикасига кириб касб эгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилфунуни (индустирал техникум)да ўқишни давом эттирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилган, газета ва журналларда босилган материалларни чанқоқлик билан ўқиб чиқарди. Ундаги ўқиш-ёзишга бўлган кизиқиш уни ҳозирги «Тонг юлдузи» газета-таҳририятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, «Ёш куч» журналида босилиб чиқди. Булар хаваскорлик машқлари эди. Адиб жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чуқур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт факультетини мувафқиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио кўмитасида бўлим бошлиғи, бош муҳаррир бўлиб ишлади. Сўнг Бадий адабиёт нашриётида бош муҳаррир, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Кунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда «Кенжа» (янги номи «Қуёш қачон тугилади?»), 1946 йилда «Салим

ота» номли хикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чикқан «Мальчики из кишлака» хикоялар тўплами собик иттифок танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари хикоячиликдан бошланганини кўрамиз. Унинг биринчи китоби «Қишлоқдаги жиянларим» ҳам хикоялардан жамлангандир. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар олами бирлаштиришда бамисоли бир кўприк бўлди. Бу кўприк орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувнок, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-биридан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жонли хикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкинтойларнинг қувончларга тўла турмуши, хис-туйғулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳурмати, меҳнатга муносабати, миллий қадриятлар ўз бадий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувчининг кичкинтойлар ёши, савияси ва руҳиятини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани кўриниб туради. «Қишлоқдаги жиянларим» (1948), «Беш баҳо» (1955), «Чўл ҳавоси» (1958), «Яхши исм» (1962), «Мени танийсизми?» (1963), «Болажонларим» (1964) номли хикоялар тўплamlари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларнинг маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина хикоялари боғча ёшидаги ёки эндигина биринчи синфга қадам қўйган болалар ҳаётига акс эттиришга бағишланган. Бунинг адибнинг «Бир оғиз сўз», «Расмни китобча», «Давроннинг қушчаси», «Қайсаргина укам», «Яхши исм», «Икки ўртоқ», «Булбул», «Қанддон», «Игна», «Бир туп гўза» каби хикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай хикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиш, жамоат ишларида фаоллик кўрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзу-умидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрамиз.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. «Яхши исм» хикоячасида адиб худди шу тўғрида сўз юритади. Шоира эндиги-

на биринчи синфга кадам қўйган. У ҳали мактаб қонунқондасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча мактаб ўқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзномадан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!! — дея овозининг борича бақириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалокча нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада хавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айникса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфга сўзлаб беради.

«Яхши исм»нинг аҳамияти шундаки боланинг Шоирага, танлаган исмга, қудратли техникага, ширинсухан муаллимага ва отага бир умр хаваси келади.

Болаларга ҳар тарафлама тўғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиш, уларда кўникмалар ҳосил қилиш катталарга боғлиқ. Кичкинтойларнинг отахон адиби «Булбул» ҳикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш ғояси бу асарнинг асосини ташкил этади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини тушуниб етмайди. Шу сабабли қўшни ховлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон қўшниларникига булбул келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у кўзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боққа булбул келмайди-я?

— Қўрқади, — деди дадаси.

— Нимадан қўрқади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан қўрқади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай, ўйла-ниб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикан-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобилжон.

— Албатта, келади, — деб ишонтирди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб кушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган жуда кўп ҳикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъзозлашга, касб-хунар эгаси бўлишга чорлайди.

«Бир туп ғўза» ҳикоясида ёш қаҳромонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари гоёат ҳаётий деталлар, жонли, қизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўйинқароқлиги туфайли ёшларнинг халқ мулкига бўлган муносабатлари ўзгаради.

Муаллиф ҳикояда қаҳромонлар характери индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чўрткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартта айтиб юборади (сигирни кидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олинг). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамиз.

Муллиф «Қишлоқдаги жиянларим» тўпламидаги «Валижоннинг дадаси» ҳикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвирлайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳромон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

«Бошоқ» ҳикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

«Жиянимнинг тойчаси» ҳикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг отаси пахтадан мўл ҳосил олиш учун ким ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг ғолиб чиқиши учун куйиб-пишиб ҳаракат қиладилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага қўшиб пахта ташишга киришади. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характери яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуғ ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрганимиздай, умуминсоний ва миллий кадриятларга бағишланган. Унинг жами китоблари 50 дан ортик. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмирлар учун ёзилган киссалар. Муаллифнинг биринчи киссаси «Кўкорол чироқлари» урушдан кейинги кишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгилда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерларининг чиникиши, дўстликларининг товланиши акс эттирилади. Бу кисса ни муаллиф китобхонлар талаби асосида кейинроқ қайта ишлаб, «Сўнмас чакмоқлар» номи билан бостирди.

Ҳаким Назирнинг «Ёнар дарё» киссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. «Газқайнар» манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирига чин меҳрибонлиги тасвирланади, шунингдек, оиладаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилади. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан хикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақти ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқарок, ўқишга кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қилади.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг уйларига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оилага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Дамир характерида из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлади. Бу унинг кўз ўнгида янги олам очади, уни меҳнат қучоғида чиниктиради.

Газчиларнинг «Филдираб юрадиган посёлкаси», «Чўпон бобонинг бошчилигида» очилган «Муъжиза қудук», беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясайди.

Ёзувчининг «Кенжатой» киссасида ҳунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган бўлиб,

Ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

«Тоҳир-Зухра қиссаси»ни олсак, унда бош муаммо ҳаётга кадам қўяётган балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблари тасвирига кенг ўрин берилган.

«Дадамни топиб беринглар» қиссасида бир дехкон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожеаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва руҳиятига етказилган салбий таъсири бадий таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳаким Назир сўнгги китобини «Оқ фотиха» деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталиқ, ғулғула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Ҳаким Назир 1973 йилда «Лочин қанотлари» романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўктам, Умри ва бошқа ёш ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Романи жамоатчилик илиқ қабул этди. Тадқиқотчилар: «Лочин қанотлари» романи ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзунини — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюқ ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишланган йирик асар сифатида қимматлидир» деб ёздилар.

Ёзувчининг «Чиранма роз — хунаринг оз» номли пьесаси кўп йил давомида ёш томошабинлар театри сахнасида қўйилди.

Муаллифнинг 24 та китоби рус тилида, 12 та китоби козоқ, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, булғор, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндори Ҳаким Назир ўз ижодий фаолиятини давом эттирмоқда.

ЎТКИР РАШИД (1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Болаликдан китобга, адабиётга қизикқан бўлажак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада харф терувчи бўлиб ишлади. Одатда харф терувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Харф терувчи Ўткир Рашид ҳам «Янги Фарғона» газетасида босилаётган ҳар бир бадиий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзишни машқ қилар эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарканд Давлат университетига ўқишга кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом кўшди, унинг шеърини машқлари деворий газета ва адабий альманахларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқишни тамомлаб, Тошкентга келди. Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир, «Ёрқин ҳаёт», «Гулистон» журналларида ва ҳозирги «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламкашларнинг китоблари, асарлари унинг қўлидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашиднинг қаламкаш шоир сифатида вояга етишида, товланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг «Ёшлик» номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин «Шеърлар», «Меҳнат тантанаси», «Йиллар ва одамлар» деб номланган хикоя ва очерклар тўпламлари; «Умр кўшиқлари», «Кўшиқлар гулдастаси», «Гулшан диёрим» каби шеър ва кўшиқ китоблари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида «Катта ҳаёт», «Қудалар», «Қудрат», «Фарзанд деб...» номли сахна асарлари яратди.

Чаман-чаман гулларга,
Сайроки булбулларга,
Кўкни қучган уйларга,
Бахт келтирган тўйларга,
Қувнок ва шўх куйларга,
Жойдир гўзал Ватаним,
Бойдир гўзал Ватаним,

Бундай юртга фарзанд бўлишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун нима қилиш керак? Софдил, ўқимишли, меҳнаткаш, хулқ-у одобда бошқаларга ўрнак бўладиган фазилатларга эга бўлиш керак. Буларнинг ҳаммаси Ўтқир Рашид шеърларида ўз ифодасини топган. Мана, мактаб ўқиш, касб-хунарни олиб кўрайлик. «Мактаб», «Китоб», «Совға», «Катта бўлсам», «Етмиш хунар экан кам?», «Ким айбдор?», «Ака-ука» шеърлари бунинг жавобидир.

Мактаб ҳақида кўпгина шеърлар ёзилган. Ўтқир Рашиднинг «Мактаб» шеъри такрорий асарлардан эмас. Бу асар алоҳида услубга эга. Асар қаҳрамони эндигина боғчани тарк этган бола, мактабга биринчи қадам қўйиши. Мактаб қандай бўлар экан, деб иккиланиб борган болани гулзор, мактаб, ўқитувчи алоҳида меҳрибончилик билан кутиб олиши ёш қалбда мактабга, китобга, ўқишга ҳавасини орттиради:

Муаллима опамиз
Кутиб олди туриб тик.
Гап сўради кучоклаб
Меҳрибон онамиздек.
Озода синфларинг
Мени бағрига тортди.
Ўқишга-ўрганишга
Меҳру ҳавасим ортди.

Ўтқир Рашид ишқмас, дангаса болалар ҳақида анчагина шеърлар битган. «Кўғирчоқ— ўртоқ» шеъри айниқса таъсирли чиққан. Болалар ҳаётда ҳеч нарсадан чўчимай, қўрқмай, елка кериб яшашлари керак. Бунинг учун эса боланинг ўзи соғлом, тетик бўлмоғи даркор. Соғлом-тетиклик қаердан келади? Бу боланинг юриш-туришига, ҳаракатига боғлиқ. Агар боланинг ўзи ҳаракатчан бўлма-

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Ўзбекистон фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда «Ўзбек болалар адабиёти таракқиёти очерки» мавзусида диссертация ёқлаб, фан номзоди бўлди. У узок йиллар ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетида талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. «Чашма» адабий тўғарагига раҳбарлик қилиб, ўнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Ўткир Рашид бўлажак ўқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сўлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳаётимизни бағишлаган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим ўйлаймиз. Бу чуқур ҳаётий муҳим масаладир. Севимли ўғил-қизларимиз бизга ўринбосар бўлишини билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғил-қизларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлаган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, - дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкинтойлар учун шеър, қўшиқ, дoston, эртаклар ижод қилар эди.

Келажагимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағишлаб «Ўртоқлар», «Икки ўртоқ», «Ким айбдор?», «Энг ўзгир нима?», «Равшанжон ва айикча», «Катта бўлсам», «Бу — биз бўламиз», «Бахтиёр болалик» каби китобларни ёзди.

Ўткир Рашид болаларга бағишлаб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрт фидойилари бўлиб ўсиб-улғайишларини истади. «Ватаним», «Мард насллар», «Дадам» шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзаллиги, хузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган шу юртга муносиб инсон бўлиб улғайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

са, жисмоний иш, спортга ҳавас қўймаса ўртоқларидан ортда қолиб, бир жонсиз қўғирчоққа айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Қуддус ажойиб феълли болалардан. Ёзнинг жазирама иссиғида ҳам тўн ва телпак кийиб юради, дўстларига қўшилмайди, ишёқмаслик, дангасалик унинг ҳамроҳи бўлиб қолган. Шеърнинг хулосаси ҳам яхши:

Демак Қуддус соппа-соғ,
Факат жуда эринчок.
Одати — дангасалик,
Дангасалик — касаллик.
Катта очсин кўзини,
Даволатсин ўзини.
Тағин ётиб қолмасин,
Лойга ботиб қолмасин?!

Ўткир Рашид айрим хулқи ёмон болаларни табиатан унча хуш кўрмайди. «Танийсизми Каримни?», «У нима деркин?», «Собирнинг шу иши тўғрими?», «Ғайрат ва Омон», «Ўсар-қайсар» сингари асарларида одоб, ахлоқда бошқалардан орқада қолиб кетган болалар устидан қулади. Бундай ҳажвий-юмористик асарлар болаларни ўзлари устида ўйлашга, фаҳм-фаросатли бўлишга ҳамон даъват этиб келмоқда.

Ўткир Рашид «Иш билмас ва иш қилмас бола ҳақида», «Ғозча-митти», «Шерали», «Энг ўзғир нима?», «Равшанжон ва айиқча» каби бир нечта эртақ-достонлар ҳам ёзди.

Бу асарларнинг деярли ҳаммаси кичик ёшдаги болаларга бағишланганлиги билан эътиборга лойиқдир. «Ғозча-митти»да ўрмон тўғрисида, қушлар, ҳайвонлар, йиртқичлар ҳақида гап боради. Бу ёшдаги болалар жониворларнинг турмуш тарзларини унча яхши билмайдилар. Улар «Ғозча-митти»ни тинглашиб, жониворларнинг ҳаётларини, яшаш шароитларини бирмунча билиб оладилар. Айниқса, ғозчанинг хатти-ҳаракати, довураклиги, ишбилармон ва тадбиркорлиги китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Шоирнинг мана бу мисраларига эътибор беринг, унда ўрмонда яшайдиган кўпгина жониворларнинг жам бўлиб яшашлари, ахил, дўстликлари кимни хурсанд қилмайди дейсиз:

Кийик, куён, олмахон,
Курка, лайлак, ўрдак, ғоз,
Ахил бўлиб, дўст бўлиб
Яшарканлар кишу ёз.

Ҳаётда — ўрмонда зўравонлар кўп. Ёввойи тўнғиз булардан анча кучли — муттаҳам ва сурбет, зўравонлик қилиб, буларнинг қишда ейиш учун ғамлаб қўйган овқатларини еб, ҳар куни нонуштаси учун учта ғоз беришларини талаб қилади. Бу очқўз баттолдан қутулиш йўллари қидиришади. Миттининг маслаҳати ва унинг ёрдами билан айиқполвон билан дўстлашишади.

Айиқполвон билан тўнғиз ўртасида жанг бошланади. Бу жангда айиқполвон ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалашиб жанг қиладилар:

Босди айиқ тўнғизни
Устига ташлаб ўзин.
Митти ўрдак, лайлақлар
Чўкиб олдилар кўзин.
Айиқчалар тўнғизнинг
Тишлаб турди оёғин,
Она айиқ ўлдирди
Ғажиб унинг томоғин.

Ашаддий душман тўнғиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳам жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон ғозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чақирадики, бу кўпчиликка маъқул тушади:

Митти дер: хали ёв бор,
Ҳушёр бўлиб турайлик,
Ундан сақланиш учун
Бир пана жой курайлик.
Айиқполвонга Митти
Деди: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Уйни ўзингиз ясанг!
Айиқвой уста бўлиб,
Иш бошлади шу куни.
Кийиклар дарахт кесди,

Ташишди дўстлар уни.
Шундай қилиб ёғочдан
Қуриб олдилар бир уй.
Безадилар бу уйни
Қилгандайин худди тўй.

Дўстлар аҳил бўлиб ҳаёт кечира бошлайдилар. Улар бўри ва қоплонни ҳам худди тўнғиздек ўлдиришади. Аҳилликда, бирликда ҳикмат кўп экан, дўст орттирса, иттифоқ бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-бахтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов:
Дедилар: бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв.

Шоирнинг енгил юмор билан суғорилган «Шерали» достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кундузи овқат ейди. Ҳаракат қилмагандан кейин семириб кетган. «Хомсемиз» лақабини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қўли пиликдай,
Шилвиратиб юради.
Бир тоғора хўрдани
Битта ўзи уради.
Фақат овқат ейишга
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопқиллаб
Юролмасди у хали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл-заковат бўлади, фаҳм-фаросат бўлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳайвондан фарқ қилади. Танбал, латта, тепса-тебранмас бу бола дўстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. «Хомсемиз»ликдан қутулади:

Менга соғлик, куч берган
Мана шу машқдир дея,
Шераливой ҳали ҳам
Қилар бадантарбия.

«Равшанжон билан айиқча» асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида. У тасодифан бир ғордан айиқ бола-сини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоровой деб ном қўяди. Қоровой Равшанжон-у уйдагиларга ёқиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажаришни ўрга-тади. Натижада айиқ оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У керак бўлса товукларга дон сочади. Бегона одам-ни уйга киритмайди, беланчакда ётган чақалокни тебра-тади, болалар тўп ўйнашса, дарвозабонлик қилади.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларги-на уларга муносиб шеърлар, дostonлар тўқий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача сеvimли китобхонлари бўлмиш кичкинтойларни улуғлаш, ардоқ-лаш нафаси билан яшади.

ПЎЛАТ МЎМИН (1922 йилда туғилган)

Болаларнинг суюкли шоири Пўлат Мўмин ёшлигида ноқ адабиётга ҳавас қўйди. У Тошкент педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўғарагига фаол қатнашади. Адабиётни кунт билан ўқиди, ўрганди. Урта маълумот олгач, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомлагач, аспирантурада ўқиди, мактабларда ўқитувчилик қилди. Сўнгра Ўзбекистон давлат нашриётида ишлади. П. Мўмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат билан қаради, уни кунт билан мутолаа қилди, ўрганди. Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944 йилда «Баҳорга саёҳат» номли биринчи шеъри босилиб чиқди. Биринчи шеърлар тўплами эса 1949 йилда «Сайранг, қушлар» номи билан нашр этилди. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Тўпладан муносиб ўрин олган «Ҳайкал», «Алла ва Жалла» (эртак) сингари асарлари мазмундорлиги, қизиқарлилиги билан китобхонларнинг эътиборини ўзига жалб этди.

Болаларга атаб ижод этиш, бу соҳада муваффақият қозониши учун эса қобилият ва истакнинг ўзигина етмайди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзувчиси бўлиб туғилиш керак. Бу болалар ёзувчиси мохир педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик таъб эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдони, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, болаларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо этади, албатта. Биз Пўлат Мўмин ижодида ана шундай олижаноб хусусиятлар мужассамлигини ҳис этамиз. Шоир бутун умрини болалар орасида ўтказиб келмоқда. Унга болалар ва мактаб ҳаёти, ажойиб, жўшқин ва кенг дунёси жуда таниш ва қадрлидир. У ёш китобхонларининг ўй-фикрлари, орзу-умидларини яқиндан билади. Уларнинг дилларидагини тилларига чиқара билади.

Шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнати туфайли «Хунардан унар», «Тўғри ўсган гул бўлар», «Ақл қаерда бўлар»,

«Ўринбосарлар», «Олтин най», «Бир ярим Карим», «Энди адашмайди», «Барча бола дўст бўлса», «Раҳматга раҳмат», «Газполвон эртақ айтар», «Чанг ютар ботир», «Дўстинг қанча кўп бўлса», «Офтоб ва одоб», «Яхшиларга ўхшасам», «Бу жуда соз», «Эсон ва Омон», «Олтмиш олти олтин кўл», «Устозлар изидан», «Болаларнинг бахти қулган», «Бир юз бир олтин кўл» шеърини тўпламлари; «Чаноквой билан Қовоквой», «Баходирнинг ботирлиги», «Ок фил йўқолди», «Сукатой-конфетвой», «Она болам дейди» каби эртақлари, пьесалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва қўшиқлари, дoston ва эртақлари болалар адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғи, обрўси ҳисобланади.

Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадга эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб борилса, янада муваффақиятли бўлади. Пўлат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга бағишланган шеърларида меҳнат ва меҳнатсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзан ишёқмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қилади, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, «Беш олдим, беш!» деган шеърини олайлик. Асар қаҳрамони узок вақт паст баҳога ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдида гуноҳкордек ҳис қиларди ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан қутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонмайди. Нима бўлади-ю бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқийди, дарс ва китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилади. Натижада эртаси куни «беш» баҳо олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Қунт қилиш, берилган топшириқ устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб етади. Ўзидаги бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равишда чизиб беради:

Шундай килиб дўстларим,
Айтсам юрак сўзларим,
Юришиб колди ишим
Кўпайиб кетар «беш»им.

Болалар шоирининг «Туганмас кон», «Ўқитувчи баҳо кўйганда», «Кўчаларни тўлдириб», «Сизга нима бўлди, ўғил болалар?», «Юқумли «2»лар», «Билса бўлар экан-ку!», «Сентябрдан ким севинар?» каби шеърларида ҳам аъло ва яхши ўқиш учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзан ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг «Кўл кўтариб кўлга тушди» деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишەкмас, қолоқ ўқувчи. У бунини ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида «Мен айтаман, деб кўтаради кўл». Ўқитувчи эса боланинг бундай муғомбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни «Майли, айта қол» дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол
Кўлга тушганди
У кўтариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг «Офтоб чиқди оламга», «Ер чопилди — жавоб топилди» шеърлари фикримизнинг далилидир. «Офтоб чиқди оламга» асарида у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирли ва ширали ифодаланган.

Пўлат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари кулоғига куйишга, бунини бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирлироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

П. Мўминнинг «Ер чопилди — жавоб топилди» асарида меҳнатдан завқланиш туйғуси ёрқин ифодаланган. Асар қахрамони дастлаб уйга берилган топшириқ — мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопади. Терлаб-пишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопади.

Барча саволга
Жавоб топилди.
Шу бахонада
Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг «5» баҳо кўшиғи», «Хурсандмисиз?, Хурсандмиз», «Сентябрим», «Уч баҳо — пуч баҳо» сингари кўшиқлари ўқиш, илмли бўлиш мавзусига бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик «аъло» ўқишнинг мустаҳкам гарови эканлигини шоир «Уч баҳо — пуч баҳо» кўшиғида анча танқид қилиб ўтади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш («Ачом-ачом бувижон», «Меҳрибоним, ойижон!»); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига қўйиш («Бир жаҳон болаларимиз»); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болаликдан билиб бориш («Кўйлагим») мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб кўшиқлар яратганки, бундай кўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масала кўпроқ унинг «Бировлар», «Бир одамнинг афсуси», «Сўзи шунақа — ўзи шунақа», «Бехоздни биласизми?» «Улғайдими ақлингиз?», «Кўлинг олтин — йўлинг олтин», «Биринчи бўл, биринчи» каби шеър ва кўшиқларида очиб берилади.

Пўлат Мўмин «Алла билан Жалла», «Зийрак фил ва зикна боққол», «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», «Унутган ўғил», «Олтин най», «Доно бола», «Билганни қари — билмайди пари» сингари эртақ-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўришиб туради.

Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг «Олтин нокли боғ», «Кўча — кўпчилик учун», «Эҳ, роса ширин экан», «Холнинг жийрон велосипеди», «Кўнгил истар яхшилик» деган поэмалари аллақачун

чон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг дostonларида болалалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга мухаббат, бирлик, байналмилаллик каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртақ-пьесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонди. Унинг «Қовоқвой билан Чаноквой», «Сукатой-конфетвой», «Она болам дейди, бола онам дейди» номли фантастик эртақ-пьесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч қўшиб келаётир.

Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноквойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи «Қовоқвой билан Чаноквой» болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асардаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртақ-пьесаси «Сукатой-конфетвой»да ҳам кўринган. Тематикаси ва ғоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим хола, Жанжал хола, Қурт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пьесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли.
Йўлларнинг энг маъқули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказди мақсадга.

Бугина эмас, болалар Пўлат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам севиб ўқиб ўрганадилар ва зехнларини чарҳлайдилар.

Севимли шоиримиз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳибидир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самарали ижодини кичкинтойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга, жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишлади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкент шаҳрида камбағал дехқон оиласида туғилди. Бўлажак шоир Қуддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фаол иштирок этди. Бу тўғарак унинг шеърят сирларини эгаллашида катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Қуддус Муҳаммадийларнинг мураббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёшлар газеталарида ҳамда журналларида босила бошланди.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажралмаган ҳолда ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетида ўқиди. 1957 йилдан умрининг охиригача турли нашриётларда редактор, бўлим бошлиғи сифатида ёш авлодга китоблар чоп этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг «Менинг Ватаним» (1950), «Бахтли болалар» (1951—1952), «Одоблик» (1953), «Дўстлик» (1954), «Родной Узбекистан» (1955) каби катор тўпламлари нашр этилди. Кейинчалик «Илон шоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак» (1963), «Соатжоннинг соати» (1964), «Тошбақалар ҳужуми» (1965), «Дайди бола», «Ўғлим билан суҳбат» (1970) сингари китоблари билан ўзбек болалар адабиёти тараққиётига самарали ҳисса қўшди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарларини севиб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар. Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг

билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам, ўйноқи вазн ва қофиялари пишиқ ишланган мисраларда ифодалайди.

Қудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, у болалар тилини яхши ўзлаштирган, ўрганган. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда ва равон.

Қудрат Ҳикмат ўзининг илк шеърларидан бири «Менинг Ватаним»да меҳрибон она-Ватаннинг улугворлигини кўтаринки руҳ билан куйласа, «Боғча» шеърида болаларни шу улкан Ватаннинг қучоғига етаклаб киради. Ватан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг соя-салқин, озода, оромбахш боғчасига кўчиради. Шу ер, кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улуг Ватан эканлини уқтиради:

Ўртоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг боғчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчок,
Арғимчок бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтиғимнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир «Бахтли болалар» шеърида болаларни озод, эркин, бахтиёрлиги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан куйлайди. Қудрат Ҳикмат бу шеърида ҳам ўз услубига содиқ ўлароқ мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!

Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Қудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга кизиштиришни, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини уйғотишни ўзининг шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг «Китоб — дўстим» шеърини олиб кўрайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини кўрамиз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдил ўқиса, акли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисраларда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Қўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнингни

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилиб, «Кенг дунё», «Сўзи нур—зиё» каби истиораларни қўллаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

«Салом, мактаб» шеърисида шоир мактабнинг моҳияти ва улугворлигини бир бутунлигича китобхон кўз ўнгида гавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар тузиб, болалар эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асосларини мукаммал эгаллашга ундайди:

Илму фан боғи.
Ҳаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърда назарда тутилган энг муҳим масалалардан бири шундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир бўланинг муқаддас бурчи эканлиги алоҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Қудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби «Бахтиёрлик» номли шеърлар

тўплами нашр этилди. Унинг «Ободлик», «Бахтли болалар» китоблари шоир номини кенг китобхонлар оmmasига танитди.

Қудрат Ҳикмат ижодида «Тинчлик ҳақида қўшиқ» шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликнинг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чикмас,
Янграр қўшиқ-соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий парчалар орқали кенгайтиради. Шоир тинчлик сўзини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равишда кўрсатади:

Бўлса-чи уруш,
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Гўзал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар.
На дарё, кўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик — ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвирлаб, тинчлик урушни енгиши муқаррарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жаҳон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқларнинг куч-қудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Қудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни гўзал ҳаёт манбаи, у билан киши ҳурмат топади, эътибор орттиради деб ифодалайди. Шунинг учун у ўзининг кичик китобхонларида ёшлигиданоқ меҳнат кўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб билади. «Бувимнинг деганлари» шеърида

Ўз меҳнат самарасидан хурсанд бўлган кичкинтойлар образини яратади. Буни шоир Санобар образида гавдалантиради. Муаллиф ўзининг кичкина қахрамонидаги интилишни сезиб, уни улуғ ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутади ва бу ишдан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтирди бир кучок, —

деб тасвирлайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам удалай олишига ишонади:

Энди сенга шу сўзим —
Қуртлар кирди даҳага, —
Ўрнак бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишининг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг катта ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чуқур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Қурт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеър ҳар бир мисраси ўйноқи, тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, «Пилла эмас, тиллани» иборасига қайта нигоҳ ташлаш кифоя.

Шоир бу шеърида болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва халқ олдидаги бурчини муқаддас деб билишга ундайди.

Қудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари «Менинг Ватаним», «Мен туғилган кун» каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, «Менинг Ватаним» шеърида жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча халқ

ака-укадай дўст бўлиб, иттифоқ бўлиб хаёт кечираётган-
лиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Кўкдай бепаён
Бойликларга кон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Қудрат Ҳикматнинг «Човкар», «Тошбақалар ҳужуми», «Қум остида қовунлар», «Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак», «Чирчиқ фарзанди» каби поэма ва эртак-достонларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта эстетик завқ оладилар.

Қудрат Ҳикматнинг «Бободехқон ҳангомаси», «Қум остида қовунлар», «Тошбақалар ҳужуми» поэмаларида болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишлари, улардан ўрнак олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг «Кўмилган олтин, вайсақи хотин ва тадбиркор овчи қиссаси», «Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак» сингари эртак-достонларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Қудрат Ҳикмат болаларга бағишлаб йигирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш китобхон ишончини оқлаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бунинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қилгандай:

Олмос менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Ким айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим,

— деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қорамизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОВЕВ (1932 йилда туғилган)

...Новча ниҳолча ҳамон ажал билан олишиб ётибди, жанг бобокалонлари айтишганидек беомон, шафқатсиз эди. Бирин-кетин яшил баргчалари қовжираб таслим бўлишди, шохчаларидаги ҳаёт сўнди. «Танам тирик ҳали, — энтикиб деди новча ниҳолча, — мен яшашим керак, албатта яшайман...» У кимдандир ёрдам кутгандек жовдираб атрофга қарай бошлади. Мени бу ерга экиб, кетмо-нини асфальтда даранглатиб судраб кетган болалар келиб қолмасмикан, деб яна бир бора кўча бошига кўз ташлади, ёмғир томчиларидан умидвор бўлиб, булут бўлмаса ҳам кўкка тикилиб, узоқ қотиб турди... Кейин тўсатдан серсув адирларда бирга ўсган укаларининг ўлигига кўзи тушиб қолди.. Қизик, ҳаммалари тик турганча жон беришибди... Ўтган йили худди шу кеча-кундузларда ҳаммалари тирик, яйраб-яшнаб барқ уриб ўсишаётган эди... Энди бўлса... «Йўқ, мен яшашим керак...».

— Сув! Сув! Сув!

Қадди-қомати келишган новча ниҳолча аста-секин ўзидан кетиб, аллақандай сеҳрли хаёлот нашъаси билан маст бўла бошлади, кейин ўша кун — ҳаддан ташқари қиздириб юборган 19 июнь кuni кундуз соат олтиларда жон берди.

Тик турганча қотиб қолди у...

Бу атоқли адиб Худойберди Тўхтабоевнинг шоҳ асарларидан бири — «Ниҳоллар ноласи»дан парча. Бу асарни болалар беҳад севиб ўқийдилар, ўзларига хулосалар чиқарадилар. Ҳақиқатан ҳам ниҳол — дарахтнинг худди инсон каби жони борлиги, озуқа — сувга эҳтиёжи; парвариш қилинмаса ёш китобхон қалбини ачитиб, тугёнга солиб ҳалок бўлиши асарнинг асосини ташкил этади.

Худойберди Тўхтабоев катта-ю кичик болаларнинг севимли адиби. У ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта хисса қўшиб келаётган талантли адиб сифатида китобхонга маълум ва машҳурдир.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилнинг 17 декабрида Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли

Каттатагоб қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода бокди, ер чопди, пахта терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда ҳол-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адиб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқишни йиғиштириб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суяғи котди.

Қўқон педагогика билим юртини муваффақиятли тамомлаган Х. Тўхтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфунунига ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, Ғ. Ғулум, Ойбек, Х. Олимжон, А. Қахҳор асарларини севиб ўқиди, ўрганди.

Университетни тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърини машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адибни марказга — Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. «Тошкент ҳақиқати» газетасига ишга кирди.

Х. Тўхтабоев болалиқдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фош этишга, эл-юрт ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиқ ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда республикамизнинг отахон газетаси — «Ўзбекистон овози» га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон ёзди.

«Ҳадик», «Гилхат», «Она», «Характеристика», «Барвақт айтилган азон», «Домланинг уйига ўт кетди», «Махсус топшириқ», «Жонгинам, шартингни айт» каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган Х. Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар ярата бошлади. Унинг «Биринчи дарахтим», «Қочоқлар», «Қизғанчиқ», «Дадажон, ёзманг», «Келвордим, дада», «Вали билан Салим», «Шошқалоқ»,

«Яхши-яхши» сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта қизиқиш уйғотди.

«Кичкина раис» ҳикоясининг қаҳрамони кичкинтой ўқувчи бола. Лекин Фозилжоннинг хатти-ҳаракати, интилиши, пахта далаларини сергаклик билан кузатиши, фикр юритиши раисларга хос.

Фозилжоннинг она заминга, одамларга нисбатан қизиқиши таъсирли чизилган. Кимсасиз, ғирт етим бола ўз кишлоғи, атрофидаги одамлар билан севиниб, қувониб яшайди. Ўзини уларнинг бағрида эркин ҳис этади.

Худойберди Тўхтабоевда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, қобилиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган, асарларига қайтарилмас ранг ва жило берган нарса ҳаёт, вақтли матбуот, редакциядаги қайноқ ижодий муҳит ва кунт, чидам билан ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш бўлди.

Ҳаётда турли характердаги одамлар кўп бўлади. Биров яхшилик қиламан деб ёмонлик қилиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Биров ўзини жамоат учун гоят фойдали одамман деб ўйлайди, аслида эса зараркунанда бўлиб чиқади. Яна биров билар-билмас ҳар нарсага аралашаверади, ўртага тушади, сўз беради, лекин бари-бир мен ҳақман, шундай қилишим керак деб билади. Ана шундай кишиларга бағишланган «Жонгинам, шартингни айт» қиссаси Худойберди Тўхтабоевни ҳажвчи сифатида кенг китобхонлар оммасига таништирди.

Худойберди Тўхтабоев узок йиллар фелъетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини кунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқоғига ботган, молу дунёга ҳирс қўйган шахслар ҳақида талай фелъетонлар ёзди. «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими» номли асарлари ана шу фактларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Маълумки, ҳажвий қиссаларимиз бармоқ билан санарли эди. «Қалвак маҳсум», «Тошпўлат тажанг», «Тирилган мурда», «Шум бола»дан кейин анча вақт бу жанрда айтарли асар яратилмади. Кейинги йилларда Абдулла Қодирий ва Ғафур Ғуломнинг анъаналарини Худойберди Тўхтабоев давом эттириб, бу «бўшлик»ни тўлдиришга ҳаракат қилди.

Худойберди Тўхтабоев болалар учун асар ёзаётган пайтда, албатта, ўз ўқувчисини кўз олдига келтириб ёзди. «Олти ёшли болага айтаётган гапингиз ўн тўрт ёшли ўсмирга айтадиган гапингиздан албатта фарқ қилиши керак», деб таъкидлайди у. Ёзувчининг болалар ва ўсмирларга атаб ёзган асарларининг қизиқарли, ўқимишли, жозибали бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Шунинг учун ҳам Худойберди Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси, болалар ҳаётидан олинган «Сеҳрли қалпоқча» тез орада болалар ҳурматига сазовор бўлди ва уни жамоатчилик жуда яхши кутиб олди.

Ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулги чиқара олиш истеъдоди илгариги асарларига нисбатан бу асарида яна ҳам чуқурроқ сезилди. «Сарик девни миниб» асарини қизиқарли сюжет асосига қуради, асарнинг ҳикоячиси — баёнчиси қилиб ундаги барча воқеаларнинг иштирокчиси, гувоҳи бўлмиш Ҳошимжонни қўяди, тилга олинадиган воқеалар унинг тилидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи Ҳошимжоннинг ҳикояси орқали унинг ҳаёт йўли саргузаштларини, ўзига хос характери ва психологиясини атрофлича очиб беради. Шунингдек, Ҳошимжон характерида Хўжа Насриддиннинг ва халқ эртақларидаги «тегирмонга тушса бутун чиқадиган» зукко болаларнинг фазилатлари яққол мужассамлашганлигини кўрамыз.

«Сарик девни миниб» да ўқиш, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиш учун барча имкониятларни яратиб берган замонамизда яшашига қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётда енгил-елпи яшашга йўл ахтарган ва адашган болалар — ҳошимжонлар кулги остига олинади:

Ҳошимжон деҳқон оиласидан чиққан, шўхлиги оламни бузадиган бир бола. У ҳаётдаги кўп нарсага меҳнатсиз, қийинчиликларсиз осон йўл билан эришгиси келади. Меҳнатсиз ва илмсиз ҳам киши истаган нарсага эриша олиши, катта обрў орттириши мумкин, деб ўйлайди. Ўз фикрида қатъий турган Ҳошимжон муддаосини амалга ошириш учун бувиси айтиб берган эртақдаги сеҳрли қалпоқчани излашга тушади, узоқ изланишлардан кейин истаган ишини ҳеч қандай машаққатсиз бажаришга ёрдам берадиган сеҳрли қалпоқчани ташландиқ молхона-

дан топиб олади. Энди у ўзини орзуларига батамом эришадигандай хис этади. «Ортикча» фанларни дарс жадвалдан чиқаришни рад этган директор, ҳар хил вазифалар бериб «миясини қотирадиган» ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тўла нишонлар билан шон-шухратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сеҳрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб унинг саргузаштлари бошланади.

Минг афсуски, сеҳрли қалпоқча бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келаверади. Ҳошимжоннинг бахти энди қулай деб турганда ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигида агроном бўлиб ҳам, «шоирлик қилиб» ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, кўғирчоқ теартида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёҳатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Ҳошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин пировардида шарманда-ю шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик «фаолияти» жиноятга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, «улуғ артист» театрдан қувилади.

Қиссада Ҳошимжон ўз саёҳати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, қизиқ, қулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин у ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илмсизлиги панд беради.

Ёзувчи Ҳошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддалигу беғуборлик ҳам, гурурлилик, тўғри сўзлик, шумлик бир оз мақтанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлғонни ҳам дўндириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довьорак, эпчил ва рухий тетиклик, хафачилик ва рухий тушқунликдан йироқлик ҳам Ҳошимжон характерида хос хусусиятдир.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девнинг ўлими» саргузашт романи уч қисм («Ўртоқ полковник», «Сариқ

девни қувиб», «Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани»)дан иборат. Бу роман асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Китобни ўқиб унинг янги саргузаштларидан хабардор бўласиз, сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда — ўғри, муттахам, текинхўрларни фош этишда ёрдам беради.

Эндиликда Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқарок Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча қуюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитча. Энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб етиши ҳақида жиддий ўйлайди, бирор касб эгаллаш ҳақида бош қотиради. Бошида сартарош бўлади. «Биласизку, бир ишга аҳд қилсам, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни қийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман», деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлайди. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сўнг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воқеа-ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуқтасидан бошланади, ҳамма гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи еифатида милиция полковниги Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилик рамзи тарзида Одил баттол гаудаланади.

Улар ўртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади. Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жиноятга етаклаган.

Асар пировардида бутун умри давомида халққа, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик ғолиб чиқади.

Худойберди Тўхтабоев ўз романида юлғичларга, қаллобларга қарши курашда бутун халқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни ўртага ташлайди.

«Сариқ девни миниб» қиссаси, «Сариқ девнинг ўлими» романининг энг яхши фазилатларидан бири тилининг ширадорлиги ва ўйноқилигидадир. Муаллиф бош

қахрамон Ҳошимжоннинг тилини алоҳида эътибор билан ишлаган. Бу тил нозик қочиримларга бойлиги ва жонлиги, шу билан бирга болалар тилига мос ҳолда соддалиги билан ажралиб туради. Қахрамоннинг характери унинг сўзларидан шундоққина билиниб туради.

Фантастик-саргузашт жанри болалар адабиётининг энг кизиқарли жанрларидан биридир. Бундай асарлар болаларнинг онги ва психологиясига кучли таъсир кўрсатади, уларни ўқишга, ўрганишга, изланишга ўргатади, жамиятимизнинг фаол қурувчиларини тарбиялашга ёрдам беради.

«Қасоскорнинг олтин боши» романи марказида бош қахрамон — тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдири ётади. «Қасоскорнинг олтин боши» тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батафсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Лекин адиб ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Бу маълумотлар унинг характерини тушуниб олишда китобхонга ёрдам беради.

Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун қасоскор, кўркмас, тадбиркор, очик кўнгил қахрамон сифатида гавдалантирилган. У атрофига ўзи каби довжорак йигитларни тўплаб, зулмкорларга қарши курашга ундайди.

Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун халқ Намозни яхши кўради ва уни Гўрўғлига қиёс қилади. «Гўрўғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса кўздан ғойиб бўлиб қолармиш. Ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...»

Намознинг мардлиги, жасорати халқ қалбида мангу яшаб келаётганлиги «Қасоскорнинг олтин боши» да яхши чизиб берилган.

Талантли болалар адиби Худойберди Тўхтабоевнинг «Сир очилди», «Ака-ука Монбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса», «Беш болали йигитча», «Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳргарлар жанги», «Мунгли кўзлар», «Жаннати одамлар» каби йирик асарларининг юзага келиши ўзбек болалар адабиётининг ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида тинимсиз изланмоқда.

ФАРҲОД МУСАЖОН *(1933 йилда туғилган)*

Ўзининг қисқа ҳажмли ва ҳаяжонли ҳикоялари, мазмундор қиссалари, кичкинтойларни тўлқинлантирадиган пьесалари билан болаларнинг қувончларига қувонч улашиб келаётган қаламкашлардан бири Фарҳод Мусажон 1933 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. 1956 йилда ТошДУнинг Шарқ факультетини тамомлайди. Бир неча йил Ўзбекистон радиосида, «Ўзбекистон маданияти» газетасида, «Гунча» журналида меҳнат қилади. 1966 йилдан эса «Ўзбекфильм»да муҳаррир, бош муҳаррир вазифаларида ишлаб келмоқда.

Фарҳод Мусажоннинг илк асари 1955 йилда эълон қилинган. Шундан сўнг «Дарадаги қишлоқда» (1960), «Турди, қизил боғич ва мен» (1970), «Офтобни қувлаб» (1970), «Чин дўстлик» (1976), «Чевар қиз» (1982), «Булок суви» (1982), «Турди, велосипед ва мен» (1983), «Глоток родниковой воды», «Текин томоша» (1989) каби китобларининг майдонга келиши болалар учун катта байрам бўлди.

1997 йилда адиб ўзининг болаларга атаб ёзган барча ҳикояларини жамлаб, йигирма икки табоқдан иборат катта китобини қайта ишлаган ва тўлдирилган ҳолда чоп эттирди. Бу китобини ҳам илгарисига ўхшаб «Текин томоша» деб атади. Олдингисидан фарқли ўлароқ бу китоб уч қисмдан иборат: кичкинтойлар, ўртанчалар ва ўсмирларга.

Фарҳод Мусажон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг аксар ҳикоялари қувноқ юмор ҳисси билан суғорилган. Адибнинг барча ҳикояларида беғубор ва завқли болалик даври руҳияти сақланган. Шунинг учун унинг ҳикоялари осон ўқилади, осон ҳазм бўлади. Натижада таъсир кучи ҳам ортади.

Адиб ижодининг яна бир жиҳати у ўз персонажларини ёмон ёки яхши, адабий атамалар қўллаб айтадиган бўлсак, салбий ёки ижобийга ажратмайди. Уларга баҳо берар экан, феъли-атвори қандайлигини тасвирлар экан ҳеч қачон кучли ибораларни, «аблах, иблис, ярамас, га-

занда» ва ҳоказо ҳақоратомуз, қаттиқ-қуруқ сўзларни ишлатмайди. Зеро, инсон сифатида энди шаклланаётган болаларга нисбатан бундай ўткир сўзларни ишлатиш инсофдан ва адолатдан эмаслигини тушунади. У ўз қаҳрамонларини қандайлигидан қатъи назар — ўйинқароқми, лапашангми, айёрми, дангасами, мақтанчоқми — ҳаммасини бирдай севади ва севиб тасвирлайди. Унинг учун мутлако ёмон бола умуман йўқ, камчилиги бўлиши мумкин, дейлик ёлғончироқ, хасисроқ, худбинроқ, лекин нокас бола йўқ, ҳар қандай болани ҳам тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонади. Ва шу муборак мақсад йўлида ижод қилади.

Фарход Мусажоннинг ўзига хос услуби бор. Унинг асарларидан бир парчагина ўқиган одам муаллифнинг кимлигини аниқлаб олиши мумкин. У аниқ, содда, тушунарли ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат эвазига йиллар давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадий соддалик туфайли унинг асарлари ўқимишли чиқади. Болалар тили билан айтсак ҳикоялари «ростакам бўлган воқеага ўхшайди». Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётдагидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонмасалар, асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил — ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг муҳим хусусиятидир.

Фарход Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади. Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшидаги, мактаб ёшидаги, кичик ҳамда ўрта ва катта ёшдаги болаларга ва ўсмирларга бағишланган асарларни ҳам учратиш мумкин.

Аёнки, мактабгача тарбия болалар китобхонлиги оналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан таниша борадилар. Она-юртга, табиатга муҳаббат хислатлари; меҳнат қилиш ва меҳнат аҳлини ҳурмат қилиш каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмушда қизғанчиқ бўлмаслик, касб-хунар эгаллашга интилиш, катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам шулар жумласига киради.

Болаларнинг педагогик-психологик хусусиятларини яхши ўрганган Фарход Мусажон кичик ёшдаги болаларга бағишлаб «Энг яхши бобо», «Шодиёна кун», «Шиқилдоқ», «Паҳлавон ва нимжон», «Совға», «Ажойиб бузоқча», «Яхшилик», «Тўлаб бер», «Варрак», «Доғ» каби ўнлаб ҳикоялар яратган.

Адибнинг «Варрак» асари мазмуни оддийгина варрак яшаш воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкинтойларни болаликдан бошлаб мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Ана шундай жозибали асарларидан яна бири «Энг яхши чана» дир. Бу ҳикояда қўли очик, саховатли, бағри бутун бўлишлик, хасис, зикна бўлмаслик каби гоёлар кичкинтойлар онгига етказилади: Латифжонга дадаси чана олиб келиб беради. Кувончдан боланинг боши кўкка етай дейди.

Латифжон бошда анча қизғанчиқ бўлади. Шунинг учун чанада битта ўзи учади. Бошқаларни чанага яқин келтирмайди, унга бировнинг қўли тегиб кетса, чанани кўтариб уйига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғанчиқликни пайқайди, лекин унга панд-насихат қилиб ўтирмайди. Аксинча, қуйидаги ибратли ҳикоятни келтиради:

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажойиб чанани қаердан олдим? Бунакаси магазинда сотилмайди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши олтмишда. Ҳа, олтмиш йил бурун битта оғайнимнинг дадаси олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендек экан. Чананинг чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам кўзи қиймабди. Каттароқ бўлганимда учарман, ҳозир болалар тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб асраб юраверибди. Орадан йиллар ўтибди, бир куни қараса болалиги тугаб чол бўлиб қолибди. Энди унга чана керак эмас экан, чунки чол одам уялмасдан чана учадими?! Оғайним чанани менга совға қилар экан, беғубор болалик чоғимда маза қилиб учолмадим, ишқилиб сенинг ўғлингга яхши хизмат қилсин деди. Шунақа, ўғлим, қизғанчиқ одам завқдан маҳрум бўлади!

Латифжон аввал дадасининг бу гапларига тушуна қолмайди. Юрагининг аллақаери жаз этгандек бўлади. Ниҳоят у дадасига юзланиб:

—Эртадан бошлаб аямасдан учаман, — деди.

Адибнинг «Совға» хикояси болаларни меҳнаткаш бўлишга даъват этади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр билан парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қолдиради.

«Турди, қизил боғич ва мен» хикояси узоқ йиллардан бери ёш китобхонларнинг севимли асарларидан бири сифатида эъзозланиб келинади.

Хикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош масала қилиб қўйилади. Турди ва Гиёс кабиларнинг шаҳар тозалигида фаол қатнашмаганликлари, дангасаликлари фош қилинади.

Хуллас, Фарҳод Мусажон ўзининг мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга бағишлаб ёзган хикояларида салмоқдор фикрларни содда, болаларбоп шаклда айтади. Адиб насихат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, болалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни тасвирлайди ва айтмоқчи бўлган муҳим гапларни ана шу воқеалар маъзига сингдириб юборади.

Фарҳод Мусажоннинг «Орзуга айб йўқ», «Бўш келма, Аликулов», «Булоқ суви» каби бошқа қиссалари ўзбек болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарҳод Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг меҳрини қозонган. «Хаёлпарастлар», «Оқ кабутар», «Сабил қолди», «Ўғлимни қайтариб беринглар» пьесалари шулар жумласига киради.

Булар орасида айниқса, «Ўғлимни қайтариб беринглар» асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб «Нажот истаб» деб қайтадан ишлади. У Ҳамза номидаги Академик драма театрида муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота шаҳарларида, Татаристонда сахна юзини кўрди.

Пьесада асосан бола тарбиясида ота-онанинг ўйнайдиган бекиёс катта роли ҳақида гап боради.

Фарҳод Мусажон катталарга бағишлаб «Баҳор нафаси», «Бу кўзларга ишонса бўлади», «Хотин кишининг раъйи», «Кўр шофёр», «Зўраки кашанда», «Нозик масала», «Калла-поча», «Ҳиммат», «Боғ кўча» каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ **(1935 йилда туғилган)**

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида хикоя, қисса, пьесалари билан машҳур бўлган қаламкашлардан бири Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келди. Тошкент давлат дорилфунунини тамомлаган. Узоқ йиллар Республика радиосида, бир қатор нашриётларда ишлаган.

Латиф Маҳмудов ўзининг дастлабки хикояларидан бири «Чинор» билан ёш китобхонлар олқишига муяссар бўлди.

Хикоя қаҳрамони Салим бобонинг ҳар куни эрталабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши болаларга жуда бошқача туюлади. Гўёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўзлари учун номаълум бўлган оламнинг сирасрорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шокир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга қулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабли чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқийди.

Бундан беҳабар болалар ғор қазиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутилмаганда болаларнинг ғори ўпирилиб, супа қулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айниқса, бобонинг супа ўпирилиб тушганидан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечира олмайдилар. Чол эса уйдан чиқиб супа томон юрар экан: «... чинордан ўн-ўн

беш кадам нарида, анхор бўйида ўрани кўриб тўхтади, энгашди, ҳассасига таяниб худди сурат олдираётгандек кимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб, кўз олди жимирашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анхорга тушириб юборди. Қалтираб анхор ёқасига чўккалади. Енгини шимариб, ойнагини қидира бошлади. Бирок чуқур, қўлини тортиб ҳассасини сувга тиқиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак аллақачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтирди. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қоқила-қоқила уйига қараб кетди».

Қариянинг бундай аянчли аҳволидан ва айниқса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама кўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиладилар.

«Чинор» ҳамон севиб ўқилмоқда, болаларни яхшиликка, кексаларга кўмак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошно бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенқурлари ўртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг «Дарвозабон» ҳикоясининг қаҳрамони Ориф юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилни кўнгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиникадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қилади, на спорт билан шуғулланади, на бадий китоб ўқийди. Кечаси-ю кундузи овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиладиган даражада тасвирлаб беради.

Ҳикояни, айниқса, қуйидаги мисраларни ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу кўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қилади:

«...қўшни кўча футбол командаси билан сайхонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Ўйинга аралашмай кўя қол, десак ҳам «мен бу учрашувга атайлаб куч йиққанман» деб туриб олди. Ноилож кўндик.

Шу куни ракибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп кириштиди. Ориф Нишонов копток тутаман деб ҳар гал коптокдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди».

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Уларнинг ҳаммасида болаларнинг қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адибнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизганчик бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақириш («Бир пуд тош»); озода бўлиш, гигиена қонун-қоидаларига амал қилиш («Қойил қилишди»); халол, пок, тўғри сўз бўлиш («Аттанг»); кўчат экиш, боғ-роғларни парваришlash («Гилос»); она табиатни асраш, авайлаш, унга фидойилик кўрсатиш («Қирғай», «Мусича»); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш («Шокирнинг тоғаси») каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адибнинг «Эски дуторнинг сирлари», «Тоғдаги лолалар», «Тоғда отилган ўк», «Икки дангасанинг саргузаштлари» каби қиссаларини ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адиб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгу-ният, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларида аъло ва яхши ўқишга интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни ҳурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлини чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидо-кор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адибнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири «Икки дангасанинг саргузаштлари»дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қилмайдиган болалар, аммо хатти-ҳаракатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилардан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур бўладиган болалардан.

Хамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъқул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишончли чиққан: «Сиз Алижон Валиевич жуда баджаҳил одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бировга қаттиқ гапирмайди, уришмайди, ковоғини ҳам солмайди. Ҳатто айбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки эллик хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимлайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб бепарволик билан қўлингизга тутади.

«— Шунингиз дадангизга бериб қўйинг».

Ботир ўқитувчининг кўлидан мактубни олар экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Хамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга бўладиган Мирвали билан ўқишда, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хўп ўйлашади. Маълум бўлишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай ўтишган, қачонлардир танаффусда бир марта ўқитувчилардан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатга асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Махмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни кузатиб тургандек бўлаверади:

«...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсам шипдан қараб турганга ўхшайди» деб болани ҳаётга янада масъулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Махмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларини қидира бошлашади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қопини кўтаришиб унинг уйига олиб боришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқишни бўшаштирмасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

«—Заводингизга экскурсия уюштирмоқчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон борсак бўлади?» деб сўралган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сиғмай қувонишади ҳамда ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувонарлики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта бахт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Маҳмудовнинг «Чўққидаги лолалар» қиссасида ҳам ғаройиб, фавқулодда ва ғоятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар ховлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, дом-дараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа изланишлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий сингдириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар насрида саргузашт жанрини ривожлантиришга ғоят катта ҳисса қўшиб келадиган адиблардан биридир. «Чўққидаги лолалар» шу жанр меваси ҳисобланади. Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ром этадиган воқеа ва саргузаштлар баён этилади.

Аммо, шубҳасизки, гап фақат саргузаштлардангина иборат эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати унинг яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақлли, заковатли, тиришқоқ, саҳий, меҳридарё кишилар — катталар ва болалар ҳақида эканлигида.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Асқар, Шахло ва Мунира, Озода ва Нортажилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истак майллари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладўст, уста Ашир образлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Маҳмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характери, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши удалайди.

«Латиф Махмудовнинг «Чўққидаги лолалар» қиссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асарику, деган фикр хаёлимдан нари кетмади». Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Махмудовнинг ўз асарлари қахрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангида самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қахрамонларини жонли, хаётий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адиб асарларини бунчалик севиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адиб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, «Қопга яширинган одам» романини яратди.

Латиф Махмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъаткор сифатида ҳам эъзозланади. Унинг «Э, аттанг!», «Мухим топширик», «Дангасанинг саргузашти», «Ҳақиқий ўғил бола», «Али билан Вали», «Бургут олиб қочган бола» каби асарлари узок йиллардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч бағишлаб келмоқда.

Латиф Махмудов драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳаётларини акс эттиради. Қахрамонлар кўпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиш, мактабни севишлари билан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишёқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизариб қоладилар. Масалан, «Э, аттанг!» асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Ўйгаласи.

Бизнинг ишни
Хамма кўрсин.
Кўча-кўйда
Мақтаб юрсин, —

дея синф хоналарини ювишга киришадилар.

Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишёқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдида изза бўладилар.

Латиф Махмудовнинг «Али билан Вали» сахна асари бугунги ўзбек болалар драмачилигида энг бақувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йиллардан бери республикамиз болалар сахнасидан тушмай келаётир.

Асарнинг бош ғояси инсон ва унинг тарбияси. Халқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўзига-ўзи хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг ўрин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозалikka, гигиена қонун-қоидаларига асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, дазмолланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштирмовчиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуғулланишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тўполончи, қоқоқ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуғулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриш-туриши, оғир ва босиқлиги билан буларга ўз таъсир кучини ўтказди.

Асарда ўқитувчи Асад Саидович бошдан оёқ иштирок этмайди. У аҳён-аҳёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тўполончи болаларга ғайритабиийдек туюлсада, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиладилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Махмудов ҳам ҳикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ўзбек болалар адабиётининг салмоғига салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ғафур Ғулум номидаги мукофотига сазовор бўлган Латиф Махмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимидир.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ **(1936 йилда туғилган)**

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеъриятида шоир Мир-азиз Аъзамнинг ўз ўрни бор. Бу албатта, унинг изланиши, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ўқиш учун ҳаракат қилиш, курашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қилади.

Миразиз Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеъриятга қизиқди. Шеърий машқларини Қуддус Муҳаммадий ва кейинчалик Кудрат Ҳикмат бошчилик қилган адабий тўғарақда синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни қизғин давом эттирар эди. Адабиёт ва шеъриятга бўлган чанқоқлик уни ТошДУга етаклади. Адабий машқлари болалар ва ўқувчилар газеталарида, «Гулхан», «Гунча» журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам бир қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг «Металлург», «Ақлли болалар», «Сенга нима бўлди?», «Ғалати туш», «Ер айланади», «Ерга доврўқ соламиз», «Ҳақиқатнинг кўзлари», «Сабот», «Туйғулар», «Бир чўнтак ёнғоқ» каби тўпламлари болалар китоб жавонларидан мустаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър ва қўшиқ, эртак-достонлари катта-кичик болаларга бағишланган. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янгилик, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошади ва бунинг уддасидан чиқади. Масалан, «Ер айланади» шеърини олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бир оддий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади, яна айланаверади, бу ҳақда жозибали шеър бўлиши мумкин эмас, деган тушунча хаёлингиздан ўтади. Лекин шеърни ўқийдиган бўлсангиз сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалб у ёқда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнинг ўтиши, шамолнинг эсиб ту-

риши билан ўсиб-улғайишимиз, камол топишимиз, бунёд-корлик ишларимиз кўз ўнгимиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни ўйлаймиз. «Ер айланади» — худди шу ҳақда баҳс юритади:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақл,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади...

Кичкинтойлар кўпинча ҳаёт мураккаблигидан беҳабар бўладилар. Улар катталарнинг кўмагида, ўзлари тинглаган бадий асарлари ёрдамида олам мўъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг «Бедананинг бувиси» шеъри кичик ёшдаги болаларга жуда кўл келади. Бу шеър халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида яратилган.

Ёш китобхонлар шеърда беданаларнинг турмуш тарзлари билан яқиндан танишиб оладилар. Худди инсонлар каби уларнинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари бўлишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етадилар. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томоғидан овқат ўтмайди. Ҳаманинг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким кўлдан келганча унга мададкор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирли чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орийат ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб,
Қари кушга тутишиб, ичириб, едириб,
Айланишиб бошида турдилар.
Соғайишнинг чорасини кўрдилар, кўрдилар...

Ва-вак, ва-вак,
Бит-бил-дик.
Ва-вак, ва-вак.
Бит-бил-дик.

Биз ҳар доим болалар адабиётида ўй ўйлаш, хаёл суриш, ўзининг учқур хаёллари билан яшаш ҳақида ёзилган асарларни кизгин қўллаб-қувватлаймиз. Миразиз Аъзамнинг ҳам «Хаёл суриш» шеърининг қаҳрамони ҳар бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси келади. Лекин у қанчалик ўйланмасин, хаёл сурмасин, ақлий тафаккури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли кўп нарсаларни тушунмайди, ожизлик қилади. Ота ўғилни унчалик ўйламасликка чақиради. Отанинг насиҳати билан бола ўзини тинчита олмайди:

Кун қиска
 қандай қилиб кун чиқади,
 деб ўйлайман,
Тун чўзилса,
 нега тун
 чўзилди,
 деб ўйлайман.
Уни хаёл қиламан,
Буни хаёл қиламан
Ўйлайман,
 бари бир,
 ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг «Биз енгамиз бўронларни» шеъри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, қурашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисралар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довуллар, селлар —
Омон чикдик бўронлардан,
Омон яшар ботир эллар —
Қўрқмас вахший ҳайвонлардан,
Қорли, музли чўққилар ҳам
Қолиб кетар пойимизда.
Жасур қўшиқ бизга ҳамдам
Ҳар бир қўнган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда қиладиган ишларимиз, улуғ мақсадларимиз борлигини таъкидлайди, болаларни юксак ахлоқ-одобли бўлишга, катталарнинг ишларини давом эттиришга чорлайди:

и тасвири кичик китобхонни чексиз ҳаяжонга

Пиллачилар хонасин
Босган эди сукунат
Ўқувчилар чурк этмас,
Қотиб туришар факат.

Ҳаётини лавҳалар чизишда давом этади. Сўкичак
қилиб, хона маълум даражада совутилгач, қурт-
қилига қайтади, бир меъёрда барг ейишга кири-
шадилар олам-олам қувончга тўладилар, шодлана-

Бир-бирига қаршиб
Болалар жилмайдилар.
Хатар ўтган бўлса ҳам
Хонадан жилмайдилар.

Унинг «Ўлмас қуш» эртак-достонида тасвирлани-
шган гизхоннинг жодугарлик билан баҳодирларнинг
қуритган гўзал канизаги Сайхун бўйида яшаёт-
гани қассобнинг ҳам оромини бузади. Жанг майдо-
қиликни кўрган Наҳангнинг қиличи қўлидан ту-
шганининг макрига учиб, уни севиб қолади. Унинг
қизи қилиб, Ўлмас ва Олмос исмли фарзандлари
туғилди. Бирок ота ўғли ва қизидан кечиб, канизакка
Достонда эпчил қиз Олмоснинг акаси Ўлмас
қизини ва ўғай онасидан ўч олиши анча кизиқарли ва
қизиқ тасвирланади.

Унинг адабиёти тараққиётига катта улуш қўшаёт-
гани ҳам ҳозир янги-янги асарлар устида ишла-

Максадимиз то
Чамбарчасдир
Озодликнинг й
Олга, дўстлар,

ниш хисс
солади:

Миразиз Аъзамнинг «Қи
лати туш», «Нурхон билан
«Бир чўнтак ёнғок» (турку:
«Йўтал бобо» каби шеър ва
тида катта ўринда туради.

«Асрор», «Эрк куши», «О
каби дoston, эртак-dostonлар
қиш уйғотиб келмокда.

Миразиз Аъзамнинг «Ас
разида болаларга хос жўшки
лик мотивлари, хақиқий ўқу
тасвирланади. Шоир бу гоян
ва дунёқарашидаги холатлар
нарса ва воқеаларга бўлган
ришдан самарали фойдалана:

Пилла курти боқиш дост
нади-да, ўқувчи-ёшларнинг
лимдонлиқлари меҳнат жар:

Асарда Асрорнинг олиж:
гил, софдил, кўли очикли
унинг тут дарахтларини севи
китобхонлар учун дидактик

Ғайрат, Нор, Раҳим, Ра
қайнок, Оир-бирига меҳриб
ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда
қўшимча соҳа — қишлоқ х
дан ёрдам беришлари, фикр
рор ишга қўл уришса дади.
хонни хурсанд этади. Чунон
рининг лоҳас бўлиши» бўль
уйғотади:

Пилла курти бокилаётга
гач, куртлар барг емай кўяд
берган холат: тушкунлик, х

Шоир
енгиллати
лар яна а
шади. Бол
дилар:

Шоир
шича, Чи
ёстиғини
ган Нахан
нида кани
шади. Ки
хотини ка
қолган эд
уйланади.
учун отас
ишонарли
Болала
ган М. А
мокда.

ТЎЛАН НИЗОМ (1938 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётини Тўлан Низомсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг ўқиш, одоб ва меҳнатга бағишланган сержило шеърлари, болаларнинг қувончларига қувонч улашадиган кўшиқлари, дилларни ром этувчи ажойиб-ғаройиб эртақ-достонлари узоқ йиллардан бери ёш китобхонни мафтун этиб келмоқда.

Тўлан Низом асли чўллик. Шунинг учун ҳам унинг ижодий ишлари чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантиришга, бу ишларда болаларнинг фаолликлари масалаларига қаратилганлиги билан ҳам ажралиб туради. Демак, чўлқувар болалар шоири деб ном чиқарган Тўлан Низом 1938 йилда Андижон вилоятининг Бўз туманида чўлқувар оиласида таваллуд топди.

Тўлан Низомнинг отаси бўлажак шоирга меҳнатни севишни, меҳнат аҳлини эъзозлашни доимо тайинлаб: «Ўғлим, меҳнатдан ҳеч қачон қочма, яхши инсон, ўқимишли одам бўламан десанг кетмон чоп, чўлни ўзлаштирувчилар сафида бўл, яхши ўқи. Жисмоний меҳнат билан ўқишни омухта қилиб олиб борсанг кам бўлмайсан. Тенгтушларингни ҳам меҳнат қилишга чорла, меҳнатга ҳавас қил. Ахир ҳеч бир ишни ҳавас қилмайдиган, ҳеч нарсага қизиқмайдиган, меҳнатга бефарқ қарайдиган бирорта ҳам киши қолмаслиги керак. Ҳар ким ҳам олим, ёзувчи, артист бўлиб етиша олмайди, ҳар бир киши ҳам янгилик кашф эта олмайди, лекин ҳар бир киши ўз соҳасида, ўз ишида худди шоирдек, худди рассомдек тер тўкиб меҳнат қилиши керак — бу шахснинг ҳар томонлама камол топишида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ҳеч кимнинг қўл учида, шунчаки апил-тапил ишлашига йўл қўйиб бўлмайди. Ўзи яхши кўрган иши билан шуғулланмайдиган кишини ҳеч қандай маданий бойликлар, хазиналар билан шод этиб бўлмайди», — дея насиҳат қилар эди. Ота панд-насиҳатини қулоғига қуйиб олган Тўлан далада ишлади, мактабда ўқиди. Ўрта мактаб ва Андижон педагогика институтини аъло баҳолар билан тамомлади. Узоқ

йиллар чўлқуварларнинг фарзандларини ўқитди, муаллимлик қилди. Бир неча йиллар давомида у Бўздаги шоира Саида Зуннунова номидаги педагогика билим юртининг рахбари сифатида фаолият кўрсатди. Ҳозир ижодий иш билан банд.

Меҳнатқаш, ўзига-ўзи талабчан, шеърлари ҳам пухтапишиқ Тўлан Низомнинг «Сенинг эртақларинг», «Ёшлиқ баёзи», «Ифтихор», «Қуёш йўли», «Она тилим, она элим», «Андижонда бир қуш бор», «Чўлпон», «Чаман ичра», «Муқаддас рух» каби йигирмадан зиёдроқ тўпламлари ёш китобхонларнинг дилларига қувонч улашиб келмоқда.

Тўлан Низомнинг сара шеърлари меҳнат, чўл, чўлларни боғ-бўстонга айлантираётган чўлқувар ва уларнинг фарзандларига аталганлиги билан ажралиб туради. «Чўпон бола», «Бўз», «Дарё ва мен», «Ёшлигим, қайдасан?», «Дўстимга», «Йўллар», «Болаликка қайтиш», «Қалдирғоч» сингари юзлаб шеърларида шу рух бор. Мана «Чўпон бола» шеърини олиб кўрайлик. Тўғри, ўзбек болалар адабиётида ҳам назм, ҳам насрда чўпонларга ёрдам бераётган, чўпонлик қилаётган болалар ҳақида ўнлаб асарлар ёзилган. Аммо Тўлан Низомнинг бу шеъри ўзининг ўйноқи мисралари билан қалбларни ларзага солувчи, шу касбга кичкинтойларнинг меҳрларини жўш урдирувчи даъвати билан ажралиб туради. Қаранг, мана бу меҳнатқаш, ўз ишининг фидойиси, жонкуяри бўлган чўпон болага берилган таъриф қайси болага ёқмайди дейсиз:

Чўпон бола,
Чакқон бола,
Яйловга хўп
Ёққан бола.

Қадимда Бўз ерлари яйдоқ чўл бўлган. У бугун одамлар меҳнати туфайли водийнинг гулзор масканларидан бирига айланиб кетган. «Бўз» шеърисида шоир бу масканни гўё келинчак каби ясаниб, гўзаллашиб, катта-кичикнинг ишқ-ҳавасини келтираётганлигини бор овозда куйлайди:

Андижоннинг хиссасида,
Хў, Марғилон жуссасидай,
Оталарнинг киссасида —
Гул—чечак Бўз!
Келинчак Бўз!

Сарижўга кирғоғида,
Кумликлар-у тошлоғида,
Асрий чўлнинг кучоғида —
Ястанган Бўз!
Ясанган Бўз!

Кел, опичлай, елкамда қол,
Пахта мисол ўлкамда қол,
Китобимга бир қўшиқ сол —
Зар гилам Бўз!
Заргинам Бўз!

Болалар табиат шайдоси бўладилар. Табиатни севиш-га, табиат шайдоси бўлиб камол топишга ўргатувчилар асосан катталар ҳисобланадилар. Бу борада бадиий адабиётнинг ҳам роли катта. «Манзара», «Офтоб ишқи», «Илк қор», «Шаббода», «Муз» шеърлари билан Тўлан Низом бу масалага яқиндан ёндашганлигини кўрамыз. Табиатни севиш, эъзозлаш, эҳтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, ўйнашиб бўлмайди. «Манзара» асарида шоир худди шу ғояни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка чақиради, кимки табиатга қарши борса унинг қаҳр-ғазабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Хайқирик-ла бўрон елади.
Чўғ иргитиб момақалдирок,
Ховликади, қаҳ-қаҳ кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлик тўфон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

«Офтоб ишқи» асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтойлар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун қутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Қизим дер: «кор ёққунча,

Томлар садаф таккунча,
Сувларимиз музламай,
Печка, кўмир изламай.
Қоплаб олиб куёшдан,
Ишлатайлик бир бошдан...»

Ким тинчлик, осойишталикни хохламайди? Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўйи, фикрида тинчлик. Тинчлик Тўлан Низомнинг ҳам суюкли мавзуси. «Тинчлик учун» шеърида бу ғоя кичикинтойлар руҳиятига мос ишланган. Озодбек ҳали ёш, у ҳали уруш нима эканлигини билмайди. Лекин танк, наган, пулемёт, ракета уруш қуроллари эканлигини яхши тушуниб олган.

Озодбек пластилиндан турли-туман ўйинчоқлар ясашни обдон яхши ўрганиб олган. Боланинг ўйи, хаёли яхши. У танк, наган, самолёт, пулемёт, кема, ракетани ўз кўзи билан кўрмаган, қўли билан ушламаган. Буларни у телевизорда кўрган, таъриф ва тавсифини катталардан эшитган, холос. Ана ўша уруш қуролларини у ўйинчоқ сифатида ясайди. Ўзи ясаган ўйинчоқнинг ҳаётда тутадиган ўрни, вазифасини қалбига сингдирган. Бу жиҳатдан ота-бола суҳбати чиройли тасвирга эга:

— Булар нима, Озодбек?
— Мана, бу — танк. бу — наган.
Мана бу — тўп, самолёт,
Пулемётдир, бу турган.
Мана буси — кемадир,
Денгизларда сузади.
Бу — ракета жуда зўр,
Ўйдан учқур, ўзади.
Бу — бир солдат, постида
Жуда ботир, бемалол —
Тошдай қотиб турибди,
Қўлида ушлаб қурол.
Душман сира келолмас,
«Бизникилар» мустаҳкам.

Боланинг бийрон тиллари, тушунчаси қайси китобхонни қойил қолдирмайди? Уларни ҳам ўйлашга, хаёл

суришга, худди ўзи сингари уруш қуроқларини ясашга, катталар сингари тинчлик тарафдори бўлишга ўргатмайди дейсиз. «Бу ракета жуда зўр, ўйдан учқур, ўзади», дейиши ҳатто отани ҳам мамнун қилади.

Отанинг ўғилнинг бу ишидан розилиги, миннатдорлиги ёш китобхон учун бир сабоқ бўлади. Негаки бола тинчликни хоҳлайди, ота тинчлик тарафдори, отасининг сўнги сўзи — хулосаси ёш китобхоннинг қувончига-қувонч қўшади:

«Яхши», дедим охиста,
Бошим чулғаб хаёллар.
— Тинчликка қалқон бўлсин
Сен ясаган қуроқлар!

Тўлан Низом шеърлятида ота-онани севиш, эъзозлаш, уларнинг панд-насихатларига қатъий амал қилиш бош масалалардан бири. Ота-онани тириклигида суюш, уларнинг хизматларини сўзсиз адо этиш, фоний дунёнинг муҳим иши, вазифаси. Улар қазо қилишгандан сўнг оҳвойнинг фойдаси йўқ. Шоирнинг бу ҳақда мана бундай, деб ёзиши ҳар қандай ёш китобхонни ўйлашга, хулоса чиқаришга мажбур қилади:

Отам кўзин юмган кун
Қуёш сўнгандай бўлди.
Онам қазо қилган тун
Олам тўнгандай бўлди...

Болалар ҳар хил бўлишади. Кам гап, камтаринлари ҳам, мактанчок, дўстларини менсимайдиган, уларни ранжитадиганлари ҳам топилиб туради. Шоир ўша дўстлари қалбига озор берадиган, уларни ранжитадиган болаларни хуш кўрмайди. Бундай болаларни у аёвсиз танқид қилади:

Гулдан гулга учиб ари
Бол йиғади тили билан.
Айрим одам қалбин тилар
Гулдан нозик дили билан.

Тўлан Низом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида эртақ-достон ижодкори сифатида ҳам ўзига хос овозга эга.

«Бойчибор» эртақ-достони узоқ йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар учун, мактаб, олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган кўплаб дарслик, қўлланма, мажмуаларда қайта-қайта чоп этилмоқда.

Халқ эртақ-дostonларидаги учқур, довюрак, сохибининг қувончига қувонч, жасоратига жасорат кўшадиған отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам кўплаб шеърлар, дostonлар яратилган. «Қазбек» (З. Диёр), «Тойчоғим» (И. Муслим), «Тойчоқ», «Човқар» (Қ. Ҳикмат), «Дулдул от» (О. Ҳожиева), «Тойчоқ—ўйинчоқ» (З. Раимбердиева), «Сирли чавандоз» (А. Носиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у ғиркўқлар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадий асарларда ҳам отларнинг учқурлиги, полвонлиги, эгасига садокатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг «Човқар» асарининг қахрамони Муқон. Човқар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Унинг уйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юрт зўравони Муқонни қилич билан чопиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидаги каллақесарни тоғнинг чўққисига олиб чиқиб, пастликка сакрайди, зўравон отдан кулаб тоғ-тошларга урилиб ҳалок бўлади. От эса сохибининг олдига қайтиб келиб, кўзлари тўла ёш билан эгасининг юзларидан ялаб туриши баён этилади. Худди шунга яқин гоё «Бойчибор»да ҳам берилган.

Бойчиборнинг эгаси урушга, элига қирғин олиб қирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от — Бойчиборни минган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорнинг хизмати беқиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни минган сохиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор:

Бир от бўлган — Бойчибор,

Ўзбек эли томонда.

Унинг донғи кўп ёкка

Ёйилиб кетган экан.

Отни минган ҳар йигит

Муродга етган экан.

Чавандоз кўп жанг қилади, душманни кўп қиради.
Унинг шашти, кучи, ғайрати зўр. Буларнинг ҳаммаси
Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасо-
рати билан боғлиқ ҳолда берилади:

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мўр-малах,
Дод-фарёдга тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди конлар.

Қонли жанглarning бирида чавандоз мардларча ҳалок
бўлади. Бу от учун оғир жудолик бўлади. У қайғу-ғамга
ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман минган заҳо-
ти Бойчибор уни зарб билан елкасидан улоқтириб юбо-
ради:

Сапчиди кўкка тулпор.
Ёв устидан тойрилди.
Тепки еб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тўлан Низом шу зайлда бедов отнинг эгасига содиқ-
лигини, керак бўлса соҳиби учун жон беришга ҳам тайёр
эканлигинигина кўрсатиб қолмай, балки халқдаги «от ай-
ланиб қозигани топади» мақолини ҳам асарга сингдириб
юборади.

Човқар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиғ-
лаб юз-кўзидан ҳидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жанг-
да уни йўқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига — хўжа-
сининг уйига талпинади. Бутун эл-юрт «ерни титратиб»,
«тепиб-кишнаб» келган Бойчиборни кўриб ҳайрон ва ҳай-
рат билан ёқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Ҳидлади остонани.
Тулпор турар ўртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб дoston қолди.

«Бойчибор» достони орқали шоир болаларни она-Ватанни севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун қон тўкишга, ҳайвонларни, айниқса, отларни севишга, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга ўргатади.

«Олмаҳон» эртақ-достонида Собир исмли болақайнинг ўжарлиги, кўпол-кўрслиги, олмаҳонга нисбатан ноўрин хатти-ҳаракати танқид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида «Чўлпон», ўзбек мумтоз адабиётининг оташин куйчиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида «Руҳи равоним» каби достонлар ижодкори ҳамдир.

Чўлпоннинг она шахри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб «Чўлпон» спектакли бир неча йиллардан бери намойиш қилиб келинади.

САФО ОЧИЛ (1942 йилда туғилган)

«Сафо Очил — серкирра ижодкор. У таниқли шоир, иқтидорли адиб ва таржимон, истеъдодли адабиётшунос ва таржимашунос олим, моҳир тарбияшунос ва муаллим, адолатли ношир сифатида ўзбек халқига маълум ва манзур», дейилган адибнинг «Орзулар кўкидаги шафаклар» китоби аввалида. Тўғри, юқорида зикр қилинган сифат ва фазилатлар Сафо Очилда тўла мужассам.

Шоир ва олим Сафо Очил тўфонли кунларда, ўзбек халқи иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли ва ваҳимали азоб-уқубатларини бошидан кечираётган даврда, яъни 1942 йил 20 март куни Хоразм вилоятининг Янгиарик туманида дунёга келди. У бошланғич таълимни шу тумандаги «Олға» ҳамда Охунбобоев номли мактабларда олди, кейин эса Боғот туманидаги Наримонов номли ўрта мактабни тамомлади.

У 1958 йилда Тошкент давлат чет тиллар педагогика институтининг немис тили факультетига кириб, уни немис тили, ўзбек тили ва адабиёти ихтисослиги бўйича тугатди. Сўнгра Сафо Очил узоқ йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудир лавозимларида ишлаб, Хоразм вилояти, қўшни Туркменистон Республикасининг Тошҳовуз вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси учун малакали кадрлар тайёрлаш ишларида самарали фаолият кўрсатди.

Хозирда Сафо Очил «Ўқитувчи» нашриётининг «Ўзбек тили ва адабиёти, педагогика» адабиётлари таҳририятини бошқармоқда. Шунингдек, у Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг профессори сифатида Ўзбекистон халқ таълими тизими учун малакали ўқитувчи-кадрлар тайёрлашга ўз хиссасини кўшмоқда.

Сафо Очил — филология фанлари номзоди, педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистон халқ таълими аълочиси.

Сафо Очил ижодий фаолиятини 1955 йилда бошлаган бўлиб, у болаларбоп шеърлар машқ қилди. Ёш шоирнинг

ўша даврдаги машқларида ҳам ўзига хос исёнкорлик ва курашчанлик кўзга ташланади. «Онам пахтакор» (1955) шеърида лирик қаҳрамон онам «Ўтган йил кўп Пахта терди, Давлат унга Нишон берди. Пул бер, деса, Дерлар коч-қоч, Бизлар эса Оч-яланғоч» дея хайкиради. Дарҳақиқат, шеър ёзилган даврда пахтакор меҳнаткашлар фақат меҳнат қилишган, лекин меҳнатига яраша ҳақ олишмаган. Шу ҳаёт ҳақиқати бадий ҳақиқатга айланганки, бу мавжуд шўро тузумига нисбатан мурғак қалбларнинг исёнидир.

Шоир рамзий ифодалар орқали ўзининг фалсафий фикрларини болалар тилида жонлантиришга ҳаракат қилади. Бу ўринда «Кунгабоқар» шеъри диққатга лойиқ.

Кунгабоқар мулойимдир,
Уяти бор,
Ўзига хос кизик, ажиб
Одати бор —
Тунда ерга, кундуз эса
Кунга боқар.
Шу боисдан еру кунга
Бирдай ёқар.
Қорни тўйғач, «йиғиб олар»
У эсини.
Куёшга ҳам кўрсатади
Елкасини....

Бу шеърда ўзбек халқ оғзаки ижодига хос ботиний параллелизм услуби гавдаланган. Кунгабоқарнинг ўзига хос хусусиятлари, ўсиш, «яшаш» тарзи яширин равишда инсонга қиёсланади. Дарҳақиқат, айрим лаганбардор одамларнинг раҳбару амалдорларга ялтоқланиши, уларнинг оғзига қараб туриши ва уларга эгилиб-букилиб туриш манзаралари барчага аён ва маълум. Қолаверса, ҳаётда баъзи кишилар борки, улар иши битгач, яхшиликни тез унутадилар, эзгулик қилган инсонга ҳатто «елкасини кўрсатади»лар. Шеърда шу лавҳалар бадий жиҳатдан яхши тасвирланган.

«Соям билан ўйнайман» шеърида айрим субутсизлар тимсоли ёрқин ифодаланган. Бола ўз сояси билан дўст

тутинади, ўйнайди. Бироқ, соя эса бола юрса-юради, турса-туради.

Болада қизиқ бир хусусият бор. Кимдир унинг қилган ишини, хатти-ҳаракатини такрорлайверса, айтган сўзини бот-бот айтаверса... «Мени эрмак қилаяпти» деб боланинг жаҳли чиқади. «Соям билан ўйнайман» шеъридаги лирик қаҳрамон ҳам шу ҳолатга тушади ва ўз соясига:

«— Эй, сояжон! Қилмагин эрмак. Шундай қилсанг, Дўстмассан, демак», дея танбех беради. Лекин соя «билганидан қолмайди».

Шунда лирик қаҳрамон ўзининг ички руҳий ҳолатини, кичкинтойларга хос изтиробини, норозилигини тўкиб солади:

«Пўм» дасам-да,
Эргашиб келар.
Ундан одам
Қандай қутилар?!

Шоирнинг «Қўрқоқлик» шеъридаги ёш лирик қаҳрамон ноҳақликка, адолатсизликка, лоқайдликка қарши исён кўтаради. Шу исён руҳи бадий-публицистик услуб орқали тасвирланади. «— Дада, катта бир бола Мени ноҳақдан урди. Ёрдам бермай ўртоғим Қўрқоқлик қилиб турди». Мурғак бола оғир аҳволга тушганида ўртоғининг ҳимоясини кутади. Шунда ўртоғи кўмаклашмаса, ёнини олмаса, у изтироб чекади. Ва бола дадасидан сўрайди:

Сизни ҳам мен сингари,
Биров ноҳақ урганми?
Шунда дўстингиз четда
Ёрдам бермай турганми?

Бу ҳолат нафақат болаларга, балки катталарга ҳам хосдир. Бир киши иккинчи кишини бегуноҳ, адолатсиз равишда хафа қилса ёхуд хўрлашга ҳаракат қилса, бундан оғири бўлмас. Дарҳақиқат, шундай нохуш ҳодисалар учраб туради. Шоирнинг «Қўрқоқлик» шеърида тасвирланган воқеа-ҳодисада ҳаёт колорити билан поэтик колорит бир диалектик яхлитликка эга.

Болалар шоири кичкинтойлар ҳаёт тарзини, ички дунёсини, феъл-атворини, руҳий кечинмаларини, фикрлаш даражаси ва кўламини, энг асосийси, уларнинг ширин, чучук тилини яхши билиши асосий мезондир. Шоир Сафо Очил шеърларини ўқир эканмиз, унинг шу фазилатларини кузатамиз.

Одатда, болалар табиат манзараларини, ҳайвонот ва қушлар дунёсини бошқалардан кўра купроқ севади, ўзгачароқ хис қилади ва идрок этади. Шоир шеърларида болаларнинг шу хислатлари бадий-фалсафий жиҳатдан аниқ таҳлил қилинганки, улар мурғак қалбларнинг руҳиятига самарали таъсир қила олади.

«Ярадор қушча» шеърда илгари сурилган бадий-педагогик ғоя қушларга нисбатан меҳр, ғамхўрлик туйғуларини шакллантиришга ёрдам беради. Шеърда поэтик воқеа-топилма туш орқали ифодаланadi ва назмий тил орқали «сўзлаб» берилади. Кичкинтойнинг ўзи тушида учиб юради. Ёнгинасида учаётган қушчани отишади ва бола қулаётган ярадор шу қушчани ушлаб олади. Кейин яраларини боғлаб, унга ёрдам кўрсатади. Лирик қаҳрамон қушчанинг чекаётган азоби, қийналиб чирқирашига чидолмай йиғлаб юборади ва уйғониб кетади. Ва бола дейди:

Тушдагидек не учун,
Учиб юра олмайман.
Ярадор қушчамни мен
Нахот кўра олмайман.

Тушдаги каби учолмаслигидан афсусланиш, ярадор қушчасига раҳм-шафқат ва уни соғиниш руҳи бола вужудини қамраб олган. Бошқача айтганда, мурғак қалбда соғинч дардини уйғотиш ва шакллантириш лирик йўсинда талқин қилинган.

«Ярадор қушча» шеърининг иккинчи қисмида аввалги поэтик маъно ва мақсад равшанлаштирилади. Яъни ўйинқароқ боланинг тошбағирлиги, озор чеккан қушнинг изтироби ва ниҳоят, раҳмдил кичкинтойнинг одоблилиги ва меҳр-оқибати сокин оҳангда куйланганки, бу турфа феъл-атворлар ўқувчи руҳига самарали таъсир этади.

Ўйинқароқ бола соққонидан тош отиб, қушни ерга қулатади. Бошқа бир бола типирчилаб чалажон ётган

қушчани мушукдан олиб қочади ва унга ин ясайди, ярасини боғлаб, малҳам қўйиб, дон-дун бериб, парвариш қилиб туради. Қушча эса яраси тузалгач, қафасда зерикади. Раҳм-шафқатли, одобли бола унинг бу ҳолатини хис қилади.

Тузалгач аста-секин,
Зерикди у қафасда.
Қолган каби армонда,
Учсам дерди осмонда.
Уни яхши кўрардим,
Дарров қўйиб юбордим.

Шоирнинг «Мен»и тутқунликда қийналаётган қушчани озод қилади. У бундан завқ-шавқ олади. Бу ерда озодлик, эркинлик ғояси бола тилидан фалсафий йўсинда ифодаланган. Зикр қилинган поэтик маънони очиб бериш учун муаллиф жонли ҳикоя услубини танлаганки, у шеърга нафис ва оҳангдор пафос ҳамда жозиба бағишлаган.

Сафо Очил «Тоғ лавҳалари» (туркум), «Мудрайди қишлоқ», «Эй, қор», «Қор бола», «Қиш», «Оқшом», «Кўклам қўшиғи» шеърларида табиат манзараларини чизиш орқали мурғак болаларнинг эстетик дидини шакллантириш, «Курашчи бола»да спортга меҳр, «Ҳазонларни супурманг»да инсонпарварлик, «Яхшиликнинг ёвлари»да эзгуликнинг ёвузлик устидан тантана қилиши, бошқа кўпгина шеърларида эса Ватанга муҳаббат, ота-онага ҳурмат сингари туйғулар ранго-ранг бўёқларда чизилган.

Сафо Очил болалар қўшиқчилигини ривожлантиришга самарали таъсир қилган шоир. Унинг қўшиқбоп шеърлари содда, тили равон, сермазмун, оҳангдор, шунингдек уларнинг ҳар бири муайян поэтик мақсадга йўналтирилган. Шунинг учун шоирнинг аксарият шеърлари осонгина куйга тушади, бошқача айтганда, куй шеърнинг ўзида. Бастакор уларга қийналмасдан куй басталайди, жажжигина ижрочи осонгина куйлай олади. «Гул экаман», «Ўз тилим», «Ота-она дуоси», «Осмонимиз тиниқ бўлсин» сингари шеърлар шулар жумласидандир.

Масал болаларнинг севган жанрларидан ҳисобланади. Чунки қушлар, судралиб юрувчилар, хайвонлар ва

шу кабиларнинг хатти-ҳаракати, уларнинг ўзига хос хусусиятлари гоҳ кулгили, гоҳ сатирик йўсинда тасвирланади. Сафо Очилнинг «Қарға ва булбул», «Илон ва типратикон», «Туя билан Кучук», «Товуқ ва симоб понтомимаси», «Қурбақа ва сигарет» сингари масаллари бадий юксак маҳорат билан битилганки, улар болаларнинг диққатини ўзига тортади.

Хаёлий рамз ва тимсоллар, кутилмаган ҳаётий воқеа ва ҳодисалар, одатдан ташқари ўхшатиш ва истиоралар, гўзал тасниф ва тасвирлар, ғаройиб саргузаштлар ва мардликлар ва шу каби бадий унсурлар муайян сюжет чизиғида бирлашади. Бундай хикматларга бой диалектик яхлит топилма болалар диққат-эътиборини қозонади, ўз «бағри»га оҳанграбодек тортади. Бу, кўпинча, дoston, эртак ва афсоналарга хос бадий-эстетик хусусиятдир.

Шоир-олим Сафо Очил қаламига мансуб дoston ва эртаклар ҳам шундай фазилатга эга бўлиб, уларда бадий жозибаси билан мурғак калблардан тез ўрин олиш қудрати мавжуд. Адиб дoston ва эртакларида фақатгина таъсирчан бадийлик эмас, балки уларда воқеа ва ҳодисаларни илмий таҳлил ва тадқиқ этиш самараси кўзга ташланади. Дарҳақиқат, шоир ҳар бир асарига бадий-ижодий ва илмий-назарий жиҳатдан ёндошади.

Шоирнинг «Гавҳартош» эртак-дostonи халқ ичида тилдан-тилга кўчиб юрган афсона бир сюжет-воқеа асосига қурилган бўлиб, унда ота қадри, унинг маънавий-ахлоқий хикматлари бадий ифодасини топган. Дostonнинг лирик қаҳрамони муайян жамиятда асрлар оша ахлоқий қонуниятга айланиб қолган урф-удум ва анъаналарга қарши бош кўтаради.

Чамбил деган мамлакатда ота ёхуд она қаригач, улар тоғ ортига — илонлар маконига олиб бориб ташланган. Журъат шохларнинг удумга айланган бу фармонидан нафратланади:

Фармонингга минг лаънат, эй, Шох,
Фармонингдан ўргилдик, тождор.
Удумларинг туфайли, эвоҳ,
Нахот бола Отага ағёр!

Шоир «ўргилдик» сўзини кўчма маънода ишлатган бўлиб, у *нафратланиш* маъносини беради. Бу, ўз навбатида, шеърга поэтик эффект (самара, пафос) бахш этган ва у фикр таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

Лекин Журъат ҳам тақдирга тан бериб, отасини елкасига ортиб, илонлар салтанатига яқин жойда бир харсанг тошга ўтказиб, дам олади. Шу ерда отасининг айтган сўзлари фарзанд қалбини, ухлаб ётган туйғусини уйғотади:

«Мен ҳам сендай шер каби олғир,
Кучга тўлган йигит бўлганман.
Қирк йил бурун бобонгни, ахир,
Шу тош узра олиб келганман».

Шу тўртлик маъносида «Қайтар дунё бу», «Кейинчалик бу қисмат сенинг ҳам бошингга келади» деган ҳикмат яширин. Бироқ, бу ҳикмат болалар тафаккурига, дунёқарашига ва ички дунёсига мос келадиган тил ва содда бадий услуб билан берилганки, уни ёш китобхон тез ва аниқ тушуна олади.

Халқимизда «Қари билганни пари билмас», деган нақл бор. Шу мақол маъноси эртақ-достонда ҳаёт ҳақиқати орқали илмий жиҳатдан асосланади. Жоҳил шоҳга денгизнинг оқмас қисми — чуқур сой тубида гавҳар кўринади. Ўша ҳудуддаги ёш йигитлар гавҳарни олиб чиқишга мажбур қилинади. Бироқ, уни ҳеч ким олиб чиқолмай сувга чўкиб, ҳалок бўлишади. Навбат Журъатга етади ва бўлган воқеани ертўладаги отасига баён қилиб беради. Ота «Деди сўнгра носни тупуриб: — Борми ўша жойда бир дарахт? Журъат деди: — Ҳа, битта чинор». Сўнгра ота гавҳарнинг чинор аро бургут уясида эканини айтади. Дарҳақиқат, сув остидаги бургут уясидаги гавҳарнинг акси эди.

Бу ерда ҳаёт колорити билан бадий колорит уйғунлашиб, сингишиб кетганки, у боланинг фикрини теранлаштиради ва шу билан бирга унда асар давомини ўқишга қизиқиш ортади. Бу бадий тафаккурнинг қудратидир.

Эртақ-достон бошқа эртақларга хос лирик қаҳрамоннинг ғалабаси, ижтимоий Ҳақиқат ва Адолат тантанаси,

буюк келажакка ишонч туйғуларининг ифодаси билан яқунланади. Яъни инсон ҳаёти ва турмушини оёқ ости қилувчи ғоялар устидан инсонпарварлик, қарияларга ғам-хўрлик, ватанпарварлик ғояларининг муборак тантанаси асарнинг асосий салмоғини ташкил қилади.

Сафо Очилнинг «Бургут», «Нодир пахлавон», «Темирчи бобо ва бойўғли» каби эртақлари ҳам болаларнинг маънавий-ахлоқий ва эстетик тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда, шоир ва олим Сафо Очилнинг деярли барча асарлари миллий истиқлол ғояси билан суғорилган бўлиб, улар миллий болалар адабиётининг раванк топишида муҳим ўринни эгаллайди. Бунда шоирнинг филолог ва педагог олим сифатидаги истеъдоди кўл келган. Сафо Очилнинг болалар учун ёзилган асарлари бадиий ва педагогик жиҳатдан тадқиқотчиларини кутмоқда.

АНВАР ОБИДЖОН **(1947 йилда туғилган)**

Сўнги йиллар ўзбек болалар адабиётини ўзининг қисқа ва мазмунли шеърлари, қизиқарли ҳикоя, қисса, пьесалари билан бойитиб келаётган Ўзбекистон халқ шоири, адиб ва драматург Анвар Обиджон 1947 йилда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида таваллуд топган. Ҳозирги Ўзбекистон миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. У бир қатор газета ва журналларда ходим, бўлим мудири бўлиб ишлаган. «Чўлпон» нашриётида бош муҳаррир, директор лавозимларида фаолият кўрсатган.

Анвар Обиджоннинг 1974 йилда «Она ер», 1980 йилда «Баҳромнинг ҳикоялари», 1983 йилда «Эй, ёруғ дунё», «Оловжон ва унинг дўстлари», «Аламазон и его друзья», 1985 йилда «Кетмагил», «Безгак шамол», 1986 йилда «Масхарабоз бола», 1987 йилда «Аканг қарағай Гулмат», «Жуда қизиқ воқеа», 1988 йилда «Олтин юракли автобола», 1989 йилда «Даҳшатли мешполвон», 1990 йилда «Ерликлар», 1992 йилда «Аламазон ва Гулмат хангомаси», 1993 йилда «Ажойибхона», 1994 йилда «Мешполвоннинг жанглари», 1996 йилда «Алишер ила Ҳусайн ёки уч ўғри», 1999 йилда «Олтиариқ хангомалари», 2001 йилда «Булбулнинг чўпчаклари» каби қатор тўпламлари чоп этилган.

Айтишларича, Лукмони ҳақимнинг олдига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келди. Ундан ҳикматга оид нарсалардан сўрашди. Шунда келганлардан бири:

— Эй ҳақим, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши эмасмисан? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, ўша чўпонман, — жавоб берди Лукмон, — ҳозир кўриб турибсанки ҳақимман.

— Бу даражага қандай эришдинг? — сўради яна у.

Лукмони ҳақим унга:

— Тўғри сўзлашдан, одамларга яхшилик қилишдан, омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлғон сўзламасликдан, беҳуда гапирмасликдан, мусибат ва қийинчиликларга мардона чидашдан, ўзимни барчадан кам олишдан! — деб жавоб берди.

Анвар Обиджоннинг бутун ижоди юкоридагидек вази-
фани ўзида мужассамлантирганлиги билан ажралиб ту-
ради. У ҳар бир асарида болаларни камтар, одобли,
ўқимишли, ватанпарвар бўлишга ундаб келади.

Бола борки, нурга интилади. Қуёшга талпиниб яшай-
ди. Негаки қуёш бор жойда, нур бор, нур бор жойда маъ-
мурчилик, хурсандчилик бўлади. Маъмурчилик, хурсанд-
чилик бор жойда ғам, кулфат, офат бўлмайди, тинчлик,
хотиржамлик, аҳиллик, бахт бўлади. Шоирнинг «Ўзим-
нинг қуёшим» асари худди шу эзгу мақсадни илгари су-
риши билан китобхон болаларга беҳад катта қувонч, шод-
лик бағишлаб келмоқда.

Шеър жуда оддий, содда ва ҳаётгий. Болалар бўр, кўмир
билан йўлка, йўл, майдончаларда қуёшнинг расмини чи-
зиб қўйганлигини кўп бор учратамиз. Шеър худди шу
воқеага бағишланган. У болаларнинг дил сўзлари асоси-
га қурилган. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Она қуёш, аксингни
Чиздим йўлакка.
Сен ҳаммага меҳрибон,
Ўзинг бўлакча.
Нур тушмаган жойларда
Кезармиш кулфат.
Йўлагимни ҳеч қачон
Босмасин зулмат.

Анвар Обиджоннинг «Латифачи ойим» шеъри нафа-
кат шоирнинг, балки бутун ўзбек болалар адабиётининг
катта ютуғи ҳисобланади. Асарда бола таълим-тарбияси-
да халқ оғзаки ижодининг аҳамияти очиб берилади. Халқ
азал-азалдан халқ оғзаки ижодини астойдил севган. Фар-
зандларини алла, эртак, мақол, тез айтиш, топишмоқлар
айтиб бериш билан тарбия қилган. Бундай болалар соғ-
лом, тетик, пок, ўктам, полвон, ватанпарвар, ота-онага
муҳаббатли бўлиб ўсган. Бу анъана бугунги кунда ҳам
давом этиб келади.

Яна бир гап. Агар боланинг вужуди халқ оғзаки ижо-
ди билан йўғрилган бўлса, уни тинглашни ҳамма нарсა-
дан устун қўяди. Олайлик, ҳамма бола ширинликка ўч

бўлади. Баъзи болалар ширинлик деса ўзини томдан ташлашга ҳам тайёр туради. Лекин баъзи болалар бувилар, боболар, оналар, оталар тилидан тинглайдиган алла, эртак, топишмоқ, тез айтишни ўша лаззатли ширинликдан ҳам афзал кўришади. Керак бўлса ўзларига кулги, жасорат, ором бағишлайдиган халқ оғзаки ижодини кечаси-ю кундузи тинглашга тайёр турадиганлари ҳам йўқ эмаслигини Анвар Обиджон ишонarli қилиб тасвирлайди:

Қанд узатса ҳам
Ойим,
Тинмай йиғлар
Гулойим.
Айтгач қизик
«Афанди»
Синглим дарров
Юпонди.

Кичкинтойларни келажакда соғлом, довюрак бўлиб камол топишларида оила, атроф-муҳитнинг таъсири кучли бўлади. Бу ғоя Анвар Обиджоннинг «Дорбоз бола» шеърида кўзга ташланиб турибди. Шоир таъкидлаб ўтганидек, кичкинтойлар ўй-ўйлашни, хаёл суришни, ўзларининг тенгсиз ўй-хаёллари билан ўсишни орзу қилишади. Дорбозлик санъати ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келади. Бу ўта даражада нафис, чакқонлик, эҳтиёткорлик, довюраклик иши. Бу ишни уддалаш, дорга чиқиш ўй, хаёл билан битмайди. Қайта-қайта машқ, чидам, довюраклик, эҳтиёткорлик билангина бу мақсадга эришилади. Болалар дорга чиқиш, сим устида томоша кўрсатиш ҳақида қанча ўйламасинлар, хаёл сурмасинлар холва деган билан оғиз чучимаганидек дор устида ҳам юра олмайдилар:

Лангарчўпни маҳкам ушла,
Ўйна, лочин!
Ботирларнинг кўнглин хушла,
Ўйна, лочин!
Қўрқоқ эса ҳавас қилмай,
Тураверсин.

Ривоят қилишларича, бир подшо булбул овозини тинглашни жуда хуш кўрар экан. Бир сўлим гўшадан битта булбулни ушлатиб келиб олтин қафасга солиб қўйибди. Булбулни парвариш қилишни, унга яхши қарашни хизматчилар, вазир-у вузораларга топширибди. Олтин қафас ичида булбул кечаси-ю кундузи хониш қилибди. Булбул ўз қўшиғида дўст-ёрини, озодликни, кўм-кўк гўшасини, эркинликни соғинганлигини қўшиб айтибди.

Булбул тилини, қўшиғининг маъно ва мазмунини тushунмайдиган подшо унинг дардли хонишидан беҳад яйраб дам олар экан. Лекин булбулда ўз элига, ватанига мухаббат кучли экан. Кундан-кунга у олтин қафас ичида сиқилгандан сиқилибди, озиб-тўзиб кетибди. Кунлардан бир кун бир илож қилиб қафас тешикчасидан бошини чиқарибди, қарасаки танаси ҳам сиғибди, бир интилиш билан олтин қафасдан чиқиб олибди. Бор кучини тўплаб, ўз маконига парвоз қилибди. Ўз гўшасига келса, қурғоқчилик бўлиб чор томон вайрона бўлиб ётган эмиш. Бундан у заррача афсусланмабди. Аксинча, хурсанд бўлибди. Негаки у бугун озод, эркин. Хоҳлаган томонга уча олишидан бахтиёр эмиш.

Эътибор беринг. Озод булбулга олтин қафас ҳам, подшоларча қаров ҳам керак эмас. Унга вайрона бўлса ҳам ўз уйи, ватани керак. Тўйиб овқат емаса ҳам, елка кериб яшамаса ҳам ўз кулбаси билан бахтиёр. Анвар Обиджоннинг «Ватан» асарида вайронада яшайдиган Бойқуш ҳам худди булбул каби ўз ҳаётидан мамнун, вайронаси билан шод. Негаки вайрона бўлса ҳам ўз уйи бор:

— Сенга битта савол бор,
Менга кулоқ сол, хой, куш.
Вайронада яшайсан,
Номинг эса нақ Бойқуш.
Айт-чи, наҳот сен бойсан?
— Асл бойлик нелигин

Тушунмайсан, чамаси,
Бу — вайрона бўлса ҳам.
Ўзимники ҳаммаси,
Шунинг учун мен бойман.

Дунёда энг ёмон одат бу очкўзликдир. Нафсни тий-иш, очкўз бўлмаслик бойлик ҳисобланади. Кимки нафсни тийиб, ён-атрофга қулоқ солиб яшаса фақат ютади. эл-юрт ўртасида обрў-эътибори ошиб бораверади. Бир мисол. Ўтмишда бир кампирнинг бир чиройли товуғи бор экан. Бу товуқ ҳар икки кунда бир марта тухум қилар экан. Кампир икки кунда битта тухум олишга қаноат қилмабди. Бир куни у ўзига-ўзи:

— Товуғим ўлгурнинг ичи тўла тухум, корнида тухум хазинаси бўлса ҳам, икки кунда битта тухум бериб мени алдаб юрибди. Ундан кўра корнидаги ҳамма тухумни чиқариб ола қолай, деб ўйлабди. Дарҳол товуқни сўйибди. Лекин унинг қорнидан бир дона ҳам тухум чиқмабди, боз устига нодон кампир товуғидан ҳам ажралиб қолибди...

Мана сизга очкўзликнинг оқибати! Агар кампир сабр-тоқатли бўлганида, очкўз бўлмаганида, эртани ўйлаб иш кўрганида ўз насибасини ўзи қиймаган, товуқни ўлдирмаган бўлар эди. Анвар Обиджон ўзининг бир қатор асарларида болаларни худди кампир сингари очкўз бўлмасликка чинакамига даъват қилганлигини кўрамиз. Айниқса, «Очофатнинг лўписаси»да бу мавзу янада жаранглаб туради:

Мени яна урсанг Мамат,
Юрагимда ўч йиғаман.
Сездирмай сарёғингни еб,
Уришгани куч йиғаман.
...Тўйда тўйиб копкетмагин
Ошингдан бир чўқиб ўтсам,
Зўрға топган нишолдангга
Беш панжамни тикиб ўтсам...

Анвар Обиджон ўзбек болалар адабиётида ўзига хос мактаб яратган шоирлардан бири ҳисобланади. Бу кўпрок унинг турли буюмлар, жонзотлар, ўсимликлар ҳақида

яратган асарларида кўзга ташланади. Ғазал жанрида яратган «Булбулнинг саломномалари» ўзбек болалар адабиётида катта воқеа бўлди. Бу асарда турли хил нарсаларнинг ўзига хос қирралари очиб берилади. Масалан, кўрқок Қуён, дўстсиз Чаён, арғамчидек буралиб юрадиган Илон, туну кун ер қазийдиган Юмрон, товусдек чиройли Қизил-иштонларнинг тузилишлари, ҳаёт тарзларини очиб бериш билан кичкинтойларда табиат оламига нисбатан бўлган кизиқишларини ўн чандон оширишга эришган.

Анвар Обиджоннинг шеърларида болаларни меҳнаткаш, ўқимишли, одобли, ватанпарвар бўлишга мудом чорловчи куч бор. Бир ривоятда тутун чўғ-оловга зорланиб:

— Онажон, мен сизнинг қизингиз бўлсам ҳам нега доимо қоп-қораман, сиз, эса, порлаб ёниб турасиз, бунинг сабаби нима? — деганида чўғ шундай жавоб беради:

— Қизим, бу иш янги бир иш эмас. Дунёда инсон ўз порлоқлиги билан порлайди. Боланинг порлоқ бўлиши учун бир порлоқ ота-онанинг фарзанди бўлгани кифоя қилмайди, яъни олижаноб, фазилатли ота-онанинг шундай гўзал фазилати билангина инсон улардек бўлмайди. Фарзанднинг ўзи фазилатни касб этиб олиши керак. Шундагина у фарзанд порлайди, чўғдек ёниб туради. Ҳа, Анвар Обиджоннинг шеърлари ёш китобхонни ана шу чўғдек порлаб туришига баракали ҳисса қўшмоқда.

Анвар Обиджоннинг ўнлаб қисса ва достонлари, эртак ва драмалари болалар қўлидан тушмай келаётир.

ҲАМЗА ИМОНБЕРДИЕВ (1954—1997)

— Шалпангқулок, хой, филча,
Жавоб бергил сўроққа.
Сув тўла хартуминг-ла
Кетаяпсан қаёққа?
— Э, дўстим, бу сайёҳлар
Роса тегдилар жонга.
Эрмакка гулхан ёкиб,
Хавф солишар ўрмонга.
Шунга бўлиб кўз-кулок,
Юрибман кун кечириб.
Улар ёкиб кетишган
Гулханларни ўчириб...

Бу ажойиб мисралар, таъсирли, маъно ва мазмунга бой, бадий жиҳатдан юсак даражадаги шеър истеъдодли болалар шоири Ҳамза Имонбердиев қаламига мансуб. У 1954 йилда Қозоғистон Республикаси Чимкент вилоятининг Сузоқ қишлоғида деҳқон оиласида таваллуд топди. Ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг филология факультетида Абдусайд Кўчимов, Абдуғаффор Ҳотамов каби ёзувчилар; Шухрат Жабборов, Ҳамид Ҳабибуллаев каби таниқли журналистлар билан бирин-кетин ўқиди. Талабалик йилларида юқоридаги ижодкор дўстлари билан Ўткир Рашид раҳбарлик қилаётган факультет «Чашма» тўғарағида, университет «Маърифат йўлида» газетасида шеърый машқларини тоблади.

Университетни имтиёзли диплом билан тамомлаган бўлажак болалар шоири Ҳ. Имонбердиев ўз меҳнат фаолиятини «Тонг юлдузи» газетасида бошлади. Умрининг сўнгги ўн йилини эса «Чўлпон» нашриётида кичкинтойлар учун катта адабиёт чоп этадиган масканда муҳаррирлик билан ўтказди.

Талабалик йилларидаёқ ижодда китобхон кўзига ташланиб қолган болалар шоири Ҳамза Имонбердиев «Қувноқлар қувончи», «Шоколадхўрлар», «Кулги шаҳарчаси», «Ғаройиб пуфак», «Ойдаги томоша», «Қутичада митти-

ча», «Лофчилар — алдоқчилар», «Ғаройиб кент хангома-лари», «Бир кунлик мўъжиза» каби китоблар муаллифи сифатида болалар дилидан мустаҳкам жой олди.

Шоир асарлари ранг-баранг, мавзу доираси кенг. У ҳар бир катта-кичик асарида кенжа китобхон дўстларини нимагадир ўргатади, ўрганишга, ибрат олишга, турмуш-да хулоса чиқариб яшашга чорлайди.

Халқда: осмонга тупурсанг, тупугинг юзингга сачрай-ди; бировга чуқур қазисанг, унга ўзинг қулайсан, деган гап бор. Бу борада «Калила ва Димна» да жуда ибратомуз бир ҳикоя бор. У ҳар қандай одамга таъсир қилади. — Бир куни Қорақулоқ ўрмон четига чиқиб ўтирган эди, бир сичқоннинг жаҳду жадал билан дарахт томирини кемираётганини кўриб қолди.

Дарахт тилга кириб унга деди: — Эй дилозор ва ситамкор! Нима учун жоним ришталарини қирқяпсан?

Сичқон унинг нола-ю зорига эътибор бермай, ўз ишини давом эттираверди. Ногоҳ бир бурчакдан бир илон чиқиб, сичқонга ҳамла қилди ва бир дамда ютиб юборди. Қорақулоқ бу воқеадан «дилозорнинг жазоси озор экан», деган хулоса чиқариб олди.

Шу вақт бир тарафдан типратикан келиб, илоннинг думидан тишлади-ю, бошини ичига тортиб ғужанак бўлиб олди. Илон жаҳл билан унга ўзини ура бошлаган эди, аъзойи баданини тиканлар пора-пора қилиб юборди. Илон ўша заҳоти ўлди. Қорақулоқ бундан ибрат дарси олди. Илон ўлгач, типратикан бошини чиқариб, унинг яхши-яхши жойидан танлаб еди. Қорни тўйгач, дарахт соясида коптоқдек бўлиб юмалаб, ҳузур қилиб ётган эди, ногоҳ бир оч тулки келиб қолди. Типратиканнинг найзаларидан кўрқиб, уни хийла билан ўлдирмоқчи бўлди. У типратиканни ағанатиб қорнига ёзилди. Типратикан ёмғир ёғаяпти шекилл деб ўйлаб, бошини чиқарган ҳам эдики, тулки бир ҳамла билан уни чўрт узди. Бўшашиб қорни очилиб қолган типратиканни иштаҳа билан еб олди. Шу вақт бўрига ўхшаган ваҳший бир ит келиб, тулкини турган ерида бўғиб, унинг гўшти билан очлигини қондирди.

Қорақулоқ бу ажойиботларни кўриб, ҳайрон қолиб ётар эди.

Ит энди дам олишга ҳозирлик кўраётганда бир қоплон келиб, унинг сийнасидан олди. Қоплон ҳали итни тугатмаган ҳам эди, овчи келиб, бир ўк билан уни тинчитди.

Қоплоннинг жони ҳали узилмаган эди, у ердан бир отлик ўтиб қолди. Унга қоплоннинг териси ёқиб қолиб, овчи билан уриша бошлади. Қилич солиб, овчининг бошини танидан жудо қилди ва қоплоннинг терисини олиб йўлга тушди. У юз қадам ҳам юрмаган эди, оти қокилиб, ерга йиқилди. Гардани синиб, шу он ҳалок бўлди.

Болалар шоири Ҳамза Имонбердиев «Ўқ» шеърида худди шунга яқин бир воқеани ёш китобхонга ҳавола қилади. Камондан бемаврид отилган ўқ ҳаётда босар-тусарини билмайди, у ўта даҳшатли, қасд қилиш иштиёқида ҳаммага дағ-даға қилади. Ўқ ҳеч кимни назар-писанд қилмайди, чор томонни нобуд қиламан, отаман, бағрини тиламан, ўлдираман, деб олдинга интилаверади:

Келиб қолди рўбарў
Она Жайрон йўлида.
Қуёш кўкда қотди тош,
Нафасини ютганча.
Гуллар маъюс эгди бош
Ўзлигин унутганча.
Қочар Жайрон қуюндай
Туёғидан чакнар ўт.
— Жон ўқ, тегма, уйимда
Кутар болам, кўзи тўрт!
Ўқ воз кечиб нишондан,
Ўтиб кетди бир ёндан.
Ҳамон учиб борар у
Қора ажал кўлида.
Келиб қолди рўбарў
Кекса Чинор йўлида.
— Хой, кўзингга қара-да, —
Титраб додлади Чинор, —
Бағримдаги инларда
Ахир полопонлар бор!
Ўқ воз кечиб нишондан,
Ўтар-кетар бир ёндан...

Одатда ким ҳаддидан ошса, ён-атрофдагилар билан ҳисоб-китоб қилиб яшамаса, ўзига ортиқча бино кўйса, албатта, ҳаётда қоқилади. Чор томонга даҳшат солиб, ҳамманинг жонини олмоқчи бўлган ўқ ўзига нисбатан

зўрроқ мерган отган ўққа дуч келиб вайрон бўлиши китобхон болаларни қувонтиради.

Шоир шеърларини ранг-баранг дедик. У ҳақиқатан ҳам шундай. «Тарбиячи» асари бунинг ёрқин исботи бўла олади. Инсон инсофли, адолатли, ор-номусли бўлса, ҳар бир босадиган қадамини ўйлаб, билиб ташлайдиган бўлса, каттани-катта, кичикни-кичикдек кўрадиган бўлса ҳаётда қоқилмайди, бахтиёр бўлади. Бундай одамларни виждонли, номус-орли кишилар деб аташади. Одамзотдаги бундай ижобий фазилатларни биров унга ҳадя қилмайди, ўзида шаклланган бўлади. Шоир қаҳрамони ҳам ўзини ўзи кузатади, ноўрин хатти-ҳаракати учун ўзи жавоб беради. Унинг тарбиячиси — виждони. Шу виждон кузатуви уни ҳар доим тўғри йўлдан етаклайди, адашса уни тўғри йўлга бошлайди ва тўғри йўлга солиб туради:

Тунов кунини футболга
Кетаётсам тез шошиб,
Кўзи ожиз чол йўлда
Турган экан адашиб.

Иккиланиб турдим мен,
Бир оз ҳаёл сурдим мен.
Футбол завқи бир дунё,
Йўлни тўпга бурдим мен.

Тўпга тегмасдан оёқ,
Солган каби тизгинга.
Тарбиячим ўша чок
Қайтарди-ку изимга.

Қарши чикмоқ фойдасиз.
Қайга борай даъвога?
Қўлларидан олиб тез,
Йўл кўрсатдим бобога.

Инсон ҳаётда соғлом, тетик, кўрқмас, жасоратли бўлиб камол топиши зарур. Мабодо у соясидан ҳам чўчиб, ҳадиксираб, кўрқиб яшайдиган бўлса, бундай бола келажакда омадсиз, толесиз бўлиб қолади.

Ҳамза Имонбердиев «Ёлғизликда» шеърисида худди шу масала устида тўхталади. Ботир ўзи табиатан кўрқоқ бола. Кўрққанга қўша кўринар деганларидек, айниқса, кечку-

рунлари ҳар қандай шарпадан чўчиб, кўркиб юради. У кечқурун кўчага чикдими тамом, гўё кўшиқ айтгандек бақириб-чақириб, тўполон қилиб юради. Натижада у ҳаманинг тинчини, оромини бузади: мушуклар миёвлайди, итлар вовиллайди, одамлар «ханг-манг» бўлади. Воқеа ойдинлашгач, кўрсаларки, бу Ботирнинг қуёнюраклиги бўлиб чиқади:

Билсак, Ботир бу палла
Кўшиқ айтиб баралла
Мадад бериб ўзига,
Бот-бот қараб изига
Кўркинчдан қочиб борар.

Болалар адабиётида ўй ўйлаш, хаёл суриш, хаёлий орзулар билан яшаш ижобий натижа бериши тўғрисида кўп гапирилади. Бунга мисол қилиб Ғафур Ғулом, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Миразиз Аъзам асарларидан кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Болалардаги бундай ширин туйғуларни Ҳамза Имонбердиев ҳам тўғри пайқай олган. «Лофчилар алдоқчилар» асарида у кичкинтойлардаги мана шундай орзу, хавасни ўзига хос усул билан очиб беришга эришган.

Али хаёлан қушча шаклини яратади. Уни томоша қилишга Валини қақиради. Вали кўрсаки қушча йўқ. Лекин Алининг бўш келмаслиги китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Ҳа, болалар қуш расмини чизишади, хаёлан қушчаларга дон беришади — буларнинг ҳаммаси умумлашиб келажак пойдеворини бунёд этади. Бу болаларнинг келажакда мустақил мамлакатимиз кенжа авлодини билимдон, зукко, раҳм-шафқатли бўлиб камол топишига баракали таъсир қилади.

Ҳайвонот оламига меҳр қўйиш, уни эҳтиёт қилиш, асраш, авайлаш, дўст тутиниш болаликдан, оиладан бошланади ва у бир умр инсонга ҳамроҳ бўлиб қолади. Ҳамза Имонбердиев бу ҳақда «Оламошим» деган бир шеър ёзган. Бундай олиб қараганда бу асар жуда оддий, содда, болаларни ўйлантирмайдиган, уларни ҳеч нарсага ўргатмайдиган, хулоса чиқармайдиган шеърлардан бирига жуда ўхшаб кетади. Лекин бир ўйлаб кўрилса, таҳлил қилинса

маъно ва мазмуни, тарбиявий аҳамияти жуда катта ва энг таъсирли шеърлардан бири эканлиги ярқ этиб кўзга ташланиб қолади:

Токчадаги қаймоқдан
Кўтармай сира бошин,
Ичаяпти карасам,
Уялмай Оламошим.

Аввалига «пишт» деб бир
Қувмоқ бўлдимۇ бироқ,
Раҳмим келиб негадир
Тикилиб қолдим узок.

Қулоқларин чимириб,
Ичар эди бир майин.
Бепарволигим сабаб
Корни очгани тайин.

Оёк учида аста
Чиқиб кетдим ховлига —
Бир гал қаймоқ емасам
Емабман-да, майлига.

Эътибор берган бўлсангиз, «Бир гал қаймоқ емасам емабман-да, майлига» нинг ўзи ижобий ҳолат, бағрикенглик, бир майизни қирқ бўлиб ейишга болалиқдан ўрганишнинг бошланиши. Бундай болалар келажакда ҳақиқий инсон бўлиб камол топишларига шак-шубҳа йўқ.

Ҳамза Имонбердиев ўзи билимдон, ўта маданиятли, тўғри сўз, ҳалол, пок, озод ва обод Ўзбекистонимизни жуда қаттиқ суядиган ажойиб инсон бўлганлиги учун ижодининг мундарижаси ҳам шундай. Адолат масаласида у кўп жон куйдирар ва бу ҳақда кўплаб асарлар яратган эди.

Ҳадисларда тўғри сўз, ҳалол, пок бўлинг, дейилади. Кимки бунга қаттиқ амал қиладиган бўлса эл-юрт ўртасида хижолат бўлмайди, обрў-эътибори ошади. «Адолат калити» (эртак)да Ҳамза Имонбердиев худди шу ҳақда гап юритади. Асар бошланишининг ўзиёқ ёш китобхонни ўзига тортади:

Хайрон қуёш, лолдир ой,
Неча куну неча ой
Икки элат уришар,
Бир-бирларин қиришар.
Ўртага кимки тушса,
Биз ҳақмиз, деб туришар.

Ҳамма гап, ҳамма бало ана шу «биз ҳақмиз»да. Бунинг асл боиси, сабабини ҳеч ким тушунмаслигида. Қонли уруш давом этаверади. Бундан подшо ҳам хайрон:

Подшоҳнинг боши қотган,
Ҳаловатин йўқотган.
Ожизлигин хис этиб,
Оғир хаёлга ботган.

Чорасиз қолган подшо бу ишни — қонли урушни тўхта-тиш чора-тадбирини қидиради. Бу жумбоқни ечадиган, урушга чек қўядиган адолатли, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўядиган бир Одилбек отли қозини топтиради.

Одилбек ҳалол, пок, адолатли. У оғир-босиқлик билан воқеани сўраб-суриштиради, сўроқ қилади. Даъвогар-у айбдорларнинг кўрсатмалари ёш китобхонда ҳақиқат учун курашчи бўлиш орзусини ниш урдиради. Даъвогарнинг:

— Йигитимиз зўр эди,
Тўғри, ёш-да, ғўр эди.
У элатнинг бир қизин —
Латофатда юлдузин
Севаркан дил очибди,
Шу кун олиб қочибди.
У қизнинг оғалари,
Қасоскор тоғалари
Қувиб етиб олибди,
Етиб қилич солибди.
Бечора бовиримизнинг
Тани ерда қолибди.
Ёвлар тўласин хунин!
Йўқса кўради кунин.
Чиққунича тандан жон,
Олишамиз бегумон!

Козикалон, биз хақмиз,
Хукмингизга илхақмиз.
Тўғри хал этинг, илло,—
Дея бир халта тилло
Узатиб чиқиб кетмиш,

— дейиши ва пора бериши Одилбекни сергаклантиради.
У ишга янада жиддий киришади. Айбдорларнинг фирром-
ликлари ҳам ётиғи билан китобхон онгига етиб боради:

Юзимиз ёруғ этинг,
Тўғри хал қилиб кетинг.
Хақ қарор топсин, илло, —
Дея бир халта тилло
Узатишиб. кўз қисиб,
Чиқиб кетмишлар пусиб.

Ҳамма гап мана шунда. Ўша пора сифатида берилган
иккита халта — бойликда. Мабодо Одилбек одил бўлма-
ганида халтачаларни олиб уйига равона бўлар эди. Аммо
у нафсини тияди, халқни ўйлайди, урушни тўхтатиш
йўлларини кидиради. Унинг даъвогарнинг хузурига чор-
лаб воқеани мана бундай хал қилиши ўқувчиларда катта
таассурот қолдиради:

— Ҳақ сўз нишонга тегди,
Рақиб тўлиқ бош эгди.
Айбларин тан олишиб,
Мулзам бўлиб қолишиб,
Бир эмас, қайта-қайта
Тавбасин айта-айта,
Дейишиб йигит хуни
Ташлаб кетишди бунни. —
Деб қўш халта тиллони
Даъвогарга узатди.
Ялт кўзи ёнганини,
Фурури қонганини
Диққат билан кузатди.
Туғаб денг олақараш,
Бўлибди «яраш-яраш».

Ҳамза Имонбердиевнинг ўнлаб қўшиқлари, кўплаб
достон-эртақлари болалар тилида, дилида қуйланмоқда,
ўқилмоқда.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиёти фани, унинг мақсад ва вазифалари	4
Болалар фольклори ва китобхонлиги	9
Кўшиқлар	9
Мақоллар	16
Топишмоқлар	18
Тез айтиш	20
Эртақлар	21
Ўзбек болалар адабиёти (обзор)	42
Алишер Навоий	63
Муҳаммад Шариф Гулханий	70
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	74
Абдулла Авлоний	82
Ғафур Ғулом	85
Ойбек	94
Уйғун	105
Ҳамид Олимжон	112
Зафар Диёр	120
Қуддус Муҳаммадий	130
Илёс Муслим	137
Адҳам Раҳмат	142
Султон Жўра	148
Шукур Саъдулла	157
Ҳаким Назир	162
Ўткир Рашид	168
Пўлат Мўмин	175
Қудрат Ҳикмат	180
Ҳудойберди Тўхтабоев	186
Фарход Мусажон	193
Латиф Махмудов	197
Миразиз Аъзам	204
Тўлан Низом	209
Сафо Очил	217
Анвар Обиджон	225
Ҳамза Имонбердиев	231

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмонов*
Техник муҳаррир *Т. Харитонов*
Мусаххих *Н. Умарова*
Компьютерда тайёрловчи *М. Қамбарова*

Теришга берилди. 25.07.02 Босишга рухсат этилди 31.10.02. Бичими 84×108^{1/32} «Таймс» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли босма т. 12,6 Нашр т. 11,33 3000 нусхада чоп этилди. Буюртма №122. Бахоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти — 2002, Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 93—2002.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. 700194 Тошкент. Юнусобод даҳаси. Муродов кўчаси. 1-уй.